

53^{ste} jaargang | 2022



ERFGOEDHUIS
ZUID • HOLLAND



Archeologische Kroniek Zuid-Holland

De belangrijkste opgravingen en vondsten uit 2021

Archeologische Kroniek van Zuid-Holland



Jaargang 2022

De Archeologische Kroniek jaargang 2022 is een uitgave van

Erfgoedhuis Zuid-Holland

www.erfgoedhuis-zh.nl

www.archeologievanzuidholland.nl

Redactie en eindredactie:

TGV teksten & presentatie, Leiden

Vormgeving:

Bannink Publiciteit, Leimuiden

Foto voorpagina:

Frank Jansen



ERFGOEDHUIS
ZUID·HOLLAND



provincie
Zuid·Holland



De Archeologische Kroniek is beschikbaar onder de licentie Creative Commons Naamsvermelding / Gelijk Delen. Dat betekent dat de bijdragen uit de Kroniek onder voorwaarden

gedeeld en verspreid mogen worden zonder dat daarvoor toestemming hoeft te worden gevraagd. Hiervoor kan de volgende bronvermelding worden gebruikt: Organisatie + auteur(s) van de bijdrage in kwestie / Archeologische Kroniek Zuid-Holland 2021 / Erfgoedhuis Zuid-Holland CC BY SA 4.0.

Meer informatie vind je op www.creativecommons.nl/uitleg

VOORWOORD

In Zuid-Holland worden met regelmaat archeologische opgravingen uitgevoerd. U vraagt zich misschien af hoe dat precies zit. In de Nederlandse wet staat het streven naar behoud van archeologie in de bodem toch voorop? Dat klopt, maar waar de druk op de ruimte hoog is, zoals in onze provincie, wegen ook andere belangen mee. Bestaat er een archeologische verwachting, dan is onderzoek voorafgaand aan een ruimtelijke ingreep verplicht. Met onze Kroniek bieden wij ieder jaar een overzicht van het onderzoek in Zuid-Holland.

In Den Haag vormde de renovatie van het Binnen- en Buitenhof de aanleiding voor langlopend archeologisch onderzoek. Deze unieke situatie leverde de bijzonder fraaie foto op die dit jaar op de voorkant van de Archeologische Kroniek staat. Archeologen groeven er onder andere de funderingen van de Eerste Kamer en de Ridderzaal op. Ze vonden er bovendien aanwijzingen voor de aanwezigheid van een menagerie; een exotische dierenverzameling uit de 17de eeuw. Het onderzoek is nog niet afgerond, maar in deze Kroniek leest u alvast over de eerste bevindingen.

In Brielle was een ruimtelijke ingreep van heel andere aard aanleiding voor onderzoek. Hier namen archeologen de troffels ter hand vanwege de herinrichting van de plek waar tijdens de Opstand in 1572 de eerste successen op de Spaanse overheerser werden geboekt. Een plek bekend uit de geschiedenisboeken, maar waar op de locatie zelf weinig meer van te zien was. Voorafgaand aan de werkzaamheden vonden archeologen hier de middeleeuwse stadsmuur en Noordpoort terug.

In deze Kroniek besteden we ook weer aandacht aan publieksbereik en participatie. Door burgers te betrekken bij erfgoed groeit immers de waardering en daarmee het begrip voor archeologisch onderzoek. Zo startte in de bibliotheek van Oegstgeest de eerste Zuid-Hollandse ArcheoHotspot, waar een team van enthousiaste vrijwilligers het publiek laat kennismaken met de verwerking van archeologische vondsten. En in het Archeologiehuis opende een fascinerende tentoonstelling over de modernste onderzoekstechnieken in de archeologie.

De Kroniek is tot stand gekomen door bijdragen van tal van archeologieprofessionals en vrijwilligers, waarvoor onze grote dank. Het Erfgoedhuis blijft zich, samen met de provincie Zuid-Holland, inzetten om het verhaal van de archeologie in Zuid-Holland (door) te vertellen, zodat ook toekomstige generaties zich kunnen verwonderen over de rijkdom die in ons bodemarchief besloten ligt.

Ik hoop dat u, al bladerend en lezend, veel plezier zult beleven aan al het moois dat het Zuid-Hollands bodemarchief het afgelopen jaar heeft prijsgegeven. En raakt u niet uitgelezen? Kijk dan eens op onze website, waar alle voorgaande jaargangen online zijn terug te vinden.

Veel leesplezier!

Marielle Hendriks
Directeur-bestuurder Erfgoedhuis Zuid-Holland



INHOUD (Klik op een hoofdstuk)

Alphen a/d Rijn – Hazerswoude-Rijndijk Limesweg	6
Alphen a/d Rijn – Hazerswoude-Rijndijk Westvaartpark	6
Brielle Noordpoort op Bastion IX	9
Delft Huyterstraat 7	11
Delft Kruisstraat 71	12
Delft Nieuwe Kerk	14
Den Haag Binnenhof	16
Den Haag Buitenhof 34	20
Den Haag Martinus Nijhoffweg 3-5	21
Dordrecht Museumstraat 65	22
Dordrecht Spuiboulevard 300	24
Dordrecht Gezondheidspark-N3	25
Gouda Korte Vest	26
Gouda Pottersplein (Plangebied Huize ter Gouwe)	27
Gouda Westergouwe IV	28
Katwijk – Valkenburg voormalige Marinevliegkamp	30
Krimpenerwaard – Bergambacht Benedenberg 36	31
Leidschendam-Voorburg – Leidschendam Leytse Hof	32
Maassluis Jacob Catsstraat/Constantijn Huygensstraat	34
Rijswijk Sportpark Elsenburg, Lange Kleiweg	34
Rotterdam Walenburgerweg 55	36

Vlaardingen Vijfsluizen	37
Zoetermeer Dorpsstraat 110-112	41
Zuidplas – Moerkapelle Moerdijkstraat 11	42

VARIA**DE MAKERS VAN HOLLAND**

De herkomst van de boeren-pioniers in de tijd van de Grote Ontginning 900-1300	44
Vlaardingen Maassluissedijk	51
Alphen a/d Rijn – Hazerswoude-Dorp Dorpsstraat, Zuidsingel en Rembrandtlaan	52

BIJZONDER ONDERZOEK

Nieuw licht op Valkenburgse skeletten	54
Archeologie van de Oude Duinen	56

UITGEWERKT OUDER ONDERZOEK

Den Haag Ockenburghstraat 45	57
Een ijzertijdvindplaats in duingebied Solleveld bij Monster	59
Den Haag – Scheveningen Harstenhoek/Boetveld	60
Goeree-Overflakkee – Goedereede/Ouddorp Jillesweg. Onderzoek van het handgevormde aardewerk	61

Westland – Poeldijk Plangebied 'De Kreken'-Vindplaats G (Noord)	64
Delft kerkhof op de Markt	66
Delft Nieuw Delft Veld 2	67
Delft Brabantse Turfmarkt 76-78	68

NIEUWS UIT HET PROVINCIAAL DEPOT

Geconserveerde koperen ketel uit Nigrum Pullum (Zwammerdam)	69
Knoopkandelaar uit Monster	70

UITGELICHT

Doggerland en Rotterdam	70
Weerdkampen: Romeinse nederzetting in Valkenburg	71
Nieuwe publicaties van de Werkgroep AWN 's-GRAVENhage	72
Opening eerste Archeohotspot in Zuid-Holland	72
Nieuwe publicaties AWN afdeling Rijnstreek	73
Hoe leefde de laat-neolithische mens langs de Nederlandse kust?	75
Zuid-Holland kaart met locaties van de kroniek	78
Literatuur	79



Inhoud van een gemetselde beerput achter
Nieuwe Delft Veld 2 in Delft. (Foto: Archeologie Delft)

Alphen aan den Rijn – Hazerswoude-Rijndijk | Limesweg

Langs de Rijn bij Hazerswoude-Rijndijk zijn bij een onderzoek door Vestigia opnieuw resten van de Romeinse Limesweg gevonden. Dit keer niet de vertrouwde *agger* (wegbedding) met grind of schelpen, maar de variant met een houten beschoeiing. Deze variant is nog niet eerder binnen de gemeente Alphen aan den Rijn gevonden. Als gevolg van de kleiwinning in deze regio is de weg niet meer in zijn geheel aanwezig.

De Limesweg bestond uit een dubbele palenrij van aangepunte eiken palen met een onderlinge afstand tussen

de beide rijen van ongeveer 4,5 tot 5 meter. De beide rijen zijn wat onregelmatig overgeleverd. Net zoals dat

Deel van een dwarsdoorsnede door de Romeinse Limesweg in Hazerswoude-Rijndijk. Rechts van de jalon zijn in de geelbruine klei enkele schuinaflopemde grijze banden te zien, die horen bij het talud van de verhoogde agger. Ter hoogte van de jalon verdwijnt de top van de agger in de huidige bouwvoor. Verder naar links is het restant van een eiken paal te zien die deel uitmaakte van de dubbele rij waarmee de kern van de weg was verstevigd. (Foto: Vestigia 2021)



bij de Romeinse weg in bijvoorbeeld Valkenburg en Leidse Rijn het geval was, zijn buiten de beide rijen op regelmatige afstand ook nog eens extra palen geplaatst, mogelijk om de constructie verder te versterken. Ten noorden van de weg is een mogelijke bermgreppel gevonden. Aan de zuidkant is eveneens gezocht naar (berm)greppels, maar die zijn hier niet gevonden. Dat het hier gaat om een zogenaamde beschoeide of bekiste *agger* was goed te zien in de schuin oplopende afzettingen aan de Rijnzijde van de palenrij. Op basis van de dendrochronologische datering van de laatste jaarringen van een van de eikenhouten palen kan de weg gedateerd worden kort na de winter van 124/125 na Chr. Ander Romeins vondstmateriaal is er niet gevonden. Ten zuidwesten van de Limesweg is ook een nieuwe vindplaats ontdekt; hier zijn in een geul veel vondsten gevonden. De geul was watervoerend in de Romeinse Tijd en loopt richting de Rijn. Dat betekent waarschijnlijk dat er nog ergens een brugconstructie moet zijn geweest. We hopen daar in de toekomst nog meer onderzoek naar te kunnen doen.

*Omgevingsdienst Midden-Holland,
Janneke Noordervliet-van Zwiene*

*Vestigia Archeologie & Cultuurhistorie, Wilfried Hessing
Rijksmuseum van Oudheden Leiden, Jasper de Bruin*

Alphen aan den Rijn – Hazerswoude-Rijndijk | Westvaartpark

Bij Hazerswoude-Rijndijk worden de voorbereidingen getroffen voor het aanleggen van een nieuwe woonwijk, het Westvaartpark. Uit vooronderzoek door ArcheoMedia en Vestigia bleek dat vooral langs de Rijndijk resten te verwachten waren die verband houden met de Romeinse Limes. Op het overige deel van het terrein werden geen archeologische vondsten verwacht

en dat werd daarom vrijgegeven. Ten onrechte, zo bleek in juli 2021. Een amateur-archeoloog, die was gaan kijken bij het verbreden en verleggen van enkele sloten, was opgevallen dat er grote stukken aardewerk uit de slootkant staken. Op basis van een eerste begeleiding was al duidelijk dat het om een nieuwe vindplaats ging met een duidelijk Romeins-militair karakter.

De vraag was natuurlijk wat de precieze aard van de vindplaats was en wat de relatie was met het veronderstelde tracé van de Limesweg aan de noordzijde van dit terrein. Opgravingen in augustus en oktober-november 2021 lichtten een tipje van de sluier op. Omdat de uitwerking nog gaande is hebben de conclusies een voorlopig karakter.

De grootste hoeveelheid vondstmateriaal is gevonden in een geul. De vondsten bestaan voor een groot deel uit scherven, maar ook uit bouwmaterialen, zoals Romeins beton, metaalvondsten, schoenzolen en pijp-aarden beeldjes. De aard van een deel van dit materiaal deed vermoeden dat er langs de geul een militair steunpunt moet hebben gelegen. Het feit dat deze geul in de Romeinse Tijd nog watervoerend was, deed eveneens vermoeden dat de Limesweg - iets ten noorden van het plangebied - open water heeft gekruist. En dat betekent weer dat er ergens een brug moet zijn geweest. Kortom, alle redenen om het onderzoek op een iets grotere schaal voort te zetten. Omdat het gebied al vrijgegeven was voor woningbouw, werden door het Rijksmuseum van Oudheden, de gemeente Alphen aan den Rijn, de Omgevingsdienst Midden-Holland en de provincie Zuid-Holland alsnog de middelen gevonden om deze opgraving uit te voeren. Het veldwerk werd uitgevoerd van 25 oktober tot en met 12 november 2021 door Vestigia, bijgestaan door het Rijksmuseum van Oudheden, de AWN, studenten van de Universiteit

Leiden en de Hogeschool Saxion en vrijwilligers.

Bij de opgraving konden twee geulen worden onderscheiden. De eerste, zuidelijke geul bevat voornamelijk handgevormd inheems-Romeins aardewerk. Het lijkt erop dat deze geul ergens in de 1ste - begin 2de eeuw is verland. De noordelijke geul was watervoerend in de hele Romeinse periode. In het noordelijke deel van deze geul heeft in de 3de eeuw een flinke reactivatie plaatsgevonden, waarbij mogelijk een nieuwe zijtak is ontstaan. Waar de beide takken samenkomen en het breedste deel van de geul is gevormd, is het systeem vervolgens afgedamd door twee haaks op elkaar gezette palenrijen. Bij die reactivatie en vervolgens na het plaatsen van de afdammingen, zijn in de geulvulling grote hoeveelheden Romeins vondstmateriaal terechtgekomen.

Zoals hierboven besproken, is in de Romeinse Tijd de meest prominente inbraakgeul op de splitsing in twee afzonderlijke takken afgedamd door middel van twee haaks op elkaar geplaatste houten dammen. Voor de zuidelijke afzetting is gekozen voor een dubbele palenrij op ongeveer 3,5 tot 4 meter van elkaar, waartussen waarschijnlijk een grondlichaam heeft gezeten. De verticale palen zijn aan de onderzijde aangepunt en aan de bovenzijde soms voorzien van een inkeping waarop horizontale planken en halve stammen waren bevestigd. Van de palen is meestal 1 tot 2 meter lengte bewaard gebleven. De zuidelijke constructie lijkt onder druk van de bovengrond of het afkalven van de geuloever te zijn verzakt in de richting van de geul; de meeste palen staan dus schuin, maar een aantal palen ligt zelfs plat en is mogelijk uitgetrokken of niet gebruikt. Enkele stukken hout lijken secundair gebruikt in de afdamming, waaronder een groot fragment van een boomstamkano of trog die verticaal in de bedding van de geul lijkt ingeslagen.

Van de westelijke dam is slechts een enkele rij bewaard gebleven. Het is aannemelijk dat de tweede, parallelle

De 3de-eeuwse houten afdammingen van de jongste doorbraakgeulen. (Foto: Vestigia)





IJzeren kop van een Romeinse dolabra gevonden tussen ingeslagen palen van een van beide dammen. Een deel van de houten steel zit er nog aan.

(Foto: Vestigia)

rij bij de recente aanleg van een waterpartij is vergraven. De constructie is vergelijkbaar en ook deze rij is voorover gezakt richting de geul. De eerste indruk is dat in beide constructies voornamelijk els, iep, es en wilg is verwerkt, en ook een aantal eikenpalen, waarvan enkele geschikt zijn voor dendrochronologie. De palen zijn bewerkt en aangepunt met een disseltechniek.

Aardig is dat tussen de constructie een gebroken *dolabra* (Romeinse houweel/dissel) is gevonden, die ter plaatse lijkt te zijn gebruikt. Ook is tussen de paalzetten een fragment van een beker van metaalglans waar uit de 3de eeuw gevonden.

De grootste vondstgroep bestaat uit aardewerk, waaronder veel terra sigillata (het best vertegenwoordigde type is de wrijfschaal Dragendorff 45). Ook komen er veel Low Lands ware potten van het type Holwerda 141-142 voor, naast grote aantallen ruwwandig aardewerk, wrijfschalen met verticale rand en geverfde bekertjes en borden. Onder het baksteenmateriaal zitten meerdere fragmenten van ronde hypocausttegels. Ook komen baksteenstempels voor, onder meer van het Neder-Germaanse leger en het eerste legioen Minervia. Nog opvallender zijn de fragmenten van *opus caementicium* (Romeins beton) en pleisterwerk, gevonden in combinatie met stortlagen waarin veel kiezels, grote keien en cementresten werden gevonden. Daarnaast is ook een

flink aantal forse rolkeien, stukken basaltblok en conglomeraatsteen (een soort sedimentsteen, ook wel natuurlijk beton genoemd) verzameld. Onder het natuursteen bevindt zich ook een flinke hoeveelheid bewerkt tufsteen. Eén fragment valt daarbij op, namelijk een vierkant blok met aan de binnenkant een ronde opening.

Bronzen sierschijf, waarschijnlijk was hij bevestigd op de riem van een Romeinse militair uit de 3de eeuw.

(Foto: Vestigia)



Een enigszins vergelijkbaar stuk is enige jaren geleden in Driel (Gelderland) gevonden en wordt beschouwd als het bevestigingspunt voor een zwaar deur- of poortscharnier (Hessing, Vos & van Ginkel 2021, 114, figure 1.3). Onder de andere bewerkte stenen zitten enkele kleinere stukken kalksteen, mogelijk van wij-altaren, meer dan

Romeinse loodzegel uit de jongste geulopvulling ter hoogte van de afdammingen. Dit soort zegels zijn vrij zeldzaam en speelden waarschijnlijk een rol bij de administratie van de bevoorrading van eenheden langs de Limes.



(Foto: Vestigia)

tien stukken rode zandsteen met bewerkingsporen en een aantal grote brokken bruine zandsteen, leisteen en Grauwacke (een soort sedimentsteen). Bij de metaalvondsten zitten een ijzeren lanspunt en de eerdergenoemde *dolabra*, als ook drie bronzen ringen met gem, een ringsleutel en een grote bronzen schijf. De bronzen schijf is afkomstig van een zogenaamde *balteus*, een met metaal beslagen gordel die de zwaardriem van een soldaat op zijn plek moest houden. Een andere opvallende vondst is een loodzegel met een inscriptie. Deze loden zegels zijn in de context van de Romeinse Limes een zeldzaamheid. Voor zover bekend en gepubliceerd stammen de enige andere uit Alphen aan den Rijn, Velsen en Nijmegen. In de 3de-eeuwse context van Hazerswoude moet gedacht worden aan handelsloodjes die te maken

Een van de drie leren schoenen uit de opvulling van de jongste geul. Dit exemplaar heeft een uniek sierlijk spijkerpatroon met een soort YinYang motief en dateert uit de eerste helft van de 3de eeuw.

(Foto: Mette Langbroek; Tekening en documentatie: Carol van Driel)



hebben met de bevoorrading van goederen uit, en de administratie binnen, militaire depots. De zegelaars zijn meestal ambtenaren rond het keizerlijk of provinciaal bestuur of hoge militairen. Ten slotte zijn in de geul dichtbij elkaar drie grote fragmenten van Romeinse leren schoenen geborgen. Het gaat in ieder geval om bespijkerde zoelragmenten. In één geval is mogelijk ook nog een deel van het bovenwerk bewaard gebleven. Deze zeldzame fragmenten dateren op het eerste gezicht uit de 3de eeuw. Die datering kan ook voor de overige vondsten uit deze geul worden aangehouden. De precieze aard van de vindplaats blijft dus vooralsnog onduidelijk, want veel sporen of andere resten van een gebouw zijn (nog) niet gevonden. Wat wel duidelijk is, is dat de dam een belangrijke plek of gebouw moet hebben beschermd tegen het water uit de Rijn.

Op basis van de oriëntatie van de Limesweg elders in het ontwikkelingsgebied, is het aannemelijk dat er een brug heeft gelegen; moest de limesinfrastructuur beschermd? Het vondstmateriaal heeft een duidelijk militair karakter en het vele opgegraven bouw materiaal wijst bovendien op de aanwezigheid van een stenen gebouw, wellicht met vloerverwarming en pleisterwerk. Het kalk- en zandsteen is afkomstig van beeldhouwwerk, mogelijk bijvoorbeeld van altaren. Er zijn verschillende mogelijkheden, zoals een klein fort, een heiligdom, een wegstation waar reizigers konden overnachten en paarden wisselen, of een combinatie van deze functies.

De vindplaats ligt bovendien halverwege tussen fort Matilo (Leiden) en Albaniana (Alphen aan den Rijn) in. Die grensstreek tussen de Romeinse forten is een belangrijk archeologisch onderzoeksgebied, waar we zeker nog meer vondsten kunnen verwachten. Het onderzoek heeft vragen beantwoord, maar ook weer veel vragen opgeworpen. De uitwerking van al

het vondstmateriaal zal hier deels licht op werpen en mogelijk kunnen we in de toekomst nog aanvullend onderzoek uitvoeren.

*Omgevingsdienst Midden-Holland,
Janneke Noordervliet-van Zwiene
Vestigia Archeologie & Cultuurhistorie, Wilfried Hessing
Rijksmuseum van Oudheden Leiden, Jasper de Bruin*

Brielle | Noordpoort op Bastion IX

Op 1 april 1572 trokken de watergeuzen via de Noordpoort Brielle binnen en werd de stad door hen opgeëit voor prins Willem van Oranje. Met deze gebeurtenis was Brielle de eerste stad die in handen van de opstandelingen kwam; het eerste succes van de opstandelingen in de Opstand tegen de Spanjaarden (de Tachtig-

Plattegrond van Brielle met in de cirkel het opgravinggebied op een kaart uit 1725. Rechts een recente luchtfoto van Brielle; de Noordpoort ligt op de foto links. (Kaart: Streekarchief Voorne-Putten)



jarige Oorlog) die in 1568 begonnen was. De sindsdien roemruchte Noordpoort, die al deel uitmaakte van de laatmiddeleeuwse stadsomwalling, is in de 17de eeuw afgebroken in het kader van de uitbreiding en modernisering van de vestingwerken. Tegenwoordig liggen de (ondergrondse) resten van de Noordpoort op het zogenaamde Bastion IX, het meest noordelijke bastion van de vesting Brielle.

Nog steeds vindt hier elk jaar de "ophanging van de Spaanse commandant" plaats: het hoogtepunt van de 1 aprilfeesten.

De gemeente Brielle wil Bastion IX herinrichten om de bewogen geschiedenis op deze historische locatie meer tastbaar en beleefbaar te maken. In dat kader wil men de Noordpoort opnieuw opbouwen in hout en tevens een houten looppad construeren op de naastgelegen stadsmuren. Het maaiveld ten zuiden van de poort, in de overgang naar de Dijkstraat en in een strook direct ten noorden van de poort, zal plaatselijk worden

verlaagd naar het vermoedelijke niveau van 1572. Hierbij wordt het aanwezige muurwerk gedeeltelijk blootgelegd om de aanlooproute van de geuzen over het bastion te accentueren. Vanwege deze herinrichting moest direct rond de poort en de naastgelegen stadsmuur archeologisch onderzoek worden uitgevoerd. Zowel de poort als de muren zijn al twee keer eerder blootgelegd (in de jaren 20 en de jaren 70 van de vorige eeuw), maar daarvan is

Bij het proefsleuvenonderzoek rond de Noordpoort zijn de oorspronkelijke ondergrondse resten van de poort en de naastgelegen stadsmuur vrijgelegd. De stadsmuur loopt zowel in westelijke als in oostelijke richting door buiten de werkputten. (Foto: ADC)

nauwelijks documentatie bekend, afgezien van enkele foto's. Wel zijn in de jaren 70 de poort en de naastgelegen muren deels weer opgemetseld tot boven het maaiveld en is er al in de jaren 20 een klein monument geplaatst ter herinnering aan de gebeurtenissen op 1 april 1572. Dit monument is later meermaals verplaatst en herbouwd. Doel van het onderhavige archeologische onderzoek was in eerste instantie om te documenteren wat ondergronds nog rest aan oorspronkelijk muurwerk en funderingen en wat de staat en conservering van dit muurwerk is. Het was hierbij belangrijk te achterhalen tot waar het muurwerk nog oorspronkelijk is en vanaf waar het in de 20ste eeuw is opgemetseld. Een tweede belangrijke vraag was waar het maaiveld van 1572 lag, teneinde dit



De vrijgelegde noordzijde van de poort. (Foto: ADC)

niveau weer terug te kunnen brengen ten zuiden van de Noordpoort en direct langs de noordzijde van de poort- en muurresten. Tevens kon tot op zekere hoogte worden onderzocht welke latere aanpassingen aan de poort en het bastion zijn gedaan.

Bij het proefsleuvenonderzoek rond de Noordpoort zijn de oorspronkelijke ondergrondse resten van de poort en de naastgelegen stadsmuur vrijgelegd. De stadsmuur loopt zowel in westelijke als in oostelijke richting door buiten de werkputten. Tevens zijn aan de veldzijde (noordzijde) van de poort verschillende muren gevonden die kunnen worden gekoppeld aan de vroegere inrichting van het terrein ten noorden van de poort, toen deze nog in gebruik was. Hieronder lagen muren die waarschijnlijk onderdeel waren van een dam die tot het einde van de 16de eeuw voor de poort lag, en ook van een laat 16de-eeuwse versterking van de poort en de westelijke stadsmuur, die kan worden gekoppeld aan het eerste bastion voor de poort.

Op de noordoosthoek van de Noordpoort liggen muur-





De westelijke stadsmuur, gezien richting de poort.

(Foto: ADC)

resten die mogelijk samenhangen met een kleine aanbouw tegen de poort. Ten slotte is direct ten westen van de poort een overkluisd afvoerkanaal of riool gevonden dat afloopt in de richting van de westelijke stadsmuur.

Hoewel een exacte datering van de resten die gevonden zijn moeilijk kan worden achterhaald, is bekend dat de Noordpoort is gebouwd rond 1400 en is afgebroken (en afgedekt) in de vroege 17de eeuw. Dit betekent dat de resten uit de periode 1400-1625 stammen.

De bodem rondom de poort en de naastgelegen muren bleken grotendeels te zijn verstoord door eerdere graafwerkzaamheden, met name door opgravingen uit de jaren 20 en 70 van de vorige eeuw. Deze verstoring, in combinatie met het feit dat Bastion IX tot ver in de 20ste eeuw ontoegankelijk was in verband met haar militaire functie, is de reden dat er geen vondsten zijn gevonden. Alle nu vrijgelegde resten zijn, afgezien van de afvoer/het riool, al eerder opgegraven bij de

opgravingen in de jaren 20 en 70 van de vorige eeuw, waarbij men toen niet altijd even voorzichtig te werk is gegaan. Een deel van de muren is destijds beschadigd en ook is een deel weer opgemetseld tot boven het maaiveld.

De huidige opgraving rond de Noordpoort is daarom vooral ook een 'opgraving' van het recente (20ste-eeuwse) verleden, mede omdat van de eerdere opgravingen geen goede documentatie bestaat, terwijl het graafwerk destijds een zekere weerslag heeft gehad op de resten en de omliggende bodem. Van eerder graafwerk rond de Noordpoort zijn alleen foto's beschikbaar, meestal overzichtsfoto's. Opmetingen of veldtekeningen zijn voor zover bekend niet gemaakt tijdens de eerdere opgravingen.

ADC ArcheoProjecten,
W. Jezeer

Delft | Huyterstraat 7

In december hebben we onderzoek gedaan aan de Huyterstraat, aan de kant van de Gasthuisplaats. Hotel Leeuwenbrug gaat hier uitbreiden en voor de nieuwbouw moesten de funderingen van de laatste bebouwing worden verwijderd en de bouwput tot een beperkte diepte worden ontgraven.

De fundering van de laatste bebouwing bleek deels bovenop de zware fundering van een vermoedelijk pakhuis uit de 19de eeuw te staan. Voor de bouw van dat pakhuis waren de buitenmuren van een 17de- of 18de-eeuws woonhuis aan de Huyterstraat gesloopt. Onder de vloer bleken de funderingen van de binnenmuren nog grotendeels intact, waardoor we een goed beeld van de kamerindeling van het huis kregen. Het was een vierkamerwoning. Midden door het huis liep een gang met aan de straatkant kleine (werk)kamers en grote

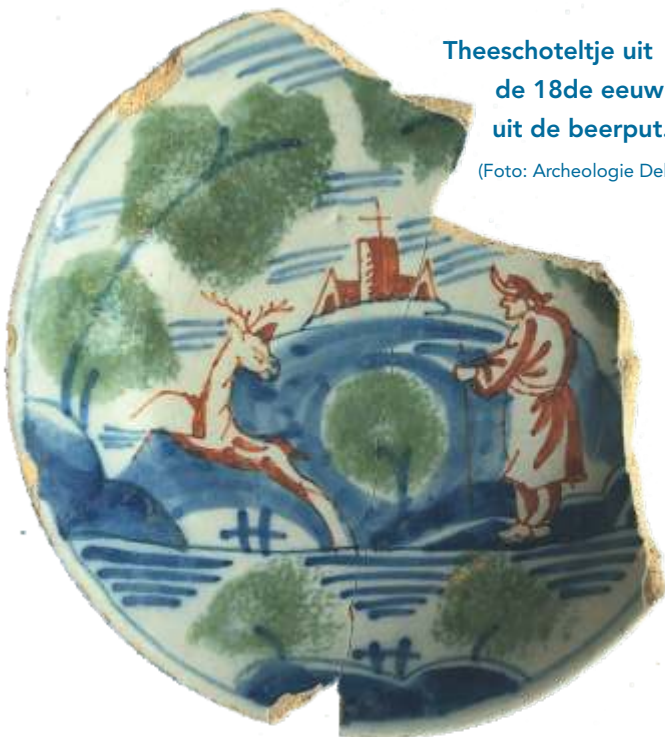


Funderingen van de binnenmuren van een 17de- of 18de-eeuws woonhuis aan de Huyterstraat. In het midden zijn de twee muren langs de gang te zien, op het bredere stuk van de fundering linksonder stond de haard. (Foto: Archeologie Delft)

kamers aan de tuinkant. Beide grote kamers hadden een bedstee, maar alleen de kamer linksachter had een grote haard. Tegen de verdwenen achtergevel stond oorspronkelijk een beerput. Hoewel de beerput grotendeels verstoord was, bleek op de bodem nog een

**Theeschoteltje uit
de 18de eeuw
uit de beerput.**

(Foto: Archeologie Delft)



**Bijna compleet
wijnglas (roemer),
van omstreeks
1600, uit een
afvalkuil op het
achterterrein.**

(Foto: Archeologie Delft)

20 cm dikke laag scherven te liggen. De laag is in zijn geheel in kratten geschept en in de archeologische werkruimte gezeefd. Dat leverde tal van kleine vondsten op, zoals glazen kralen, kinderspeelgoed en vissenbotten. Daarnaast kwam er uit de beerput een enorme hoeveelheid aardewerk en glas, waaronder fraaie stukken Delfts blauw aardewerk en versierde wijn- en bierglazen. Hoewel alle vondsten nog moeten worden bekeken, valt op het eerste gezicht al de ruime datering van het materiaal op. De oudste voorwerpen komen uit de periode rond het jaar 1600, de jongste van rond 1820.

De put moet 220 jaar lang in gebruik zijn geweest, en al achter een voorganger van het 17de- of 18de-eeuwse huis hebben gestaan. In die lange periode zal de put meermaals zijn geleegd, maar gelukkig liet men daarbij steeds de laag scherven op de bodem liggen. Op het achterterrein, aan de kant van de Gasthuisplaats, werden verschillende forse middeleeuwse funderingen gevonden. Doordat grote delen hiervan door jongere verstoringen waren verdwenen, is nog onduidelijk wat voor bebouwing hier stond. Op basis van het formaat van de gebruikte bakstenen dateren de gebouwen uit de tweede helft van de 14de tot het eerste kwart van de 15de eeuw. Tussen de funderingen lagen verschillende afvalkuilen en deels verstoorde beerputten.

*Archeologie Delft,
Jorrit van Horssen*

Delft | Kruisstraat 71

Dit jaar kon het onderzoek op de voormalige locatie van de bibliotheek aan de Kruisstraat worden voortgezet. Onderzoek in 2019 had uitgewezen dat ondanks flinke verstoringen van het bibliotheekgebouw op het terrein nog resten lagen van de van oorsprong middeleeuwse bebouwing aan de Kruisstraat (de huidige winkelstraat) en het deel van de Kruisstraat in het verlengde van de Yperstraat, dat oorspronkelijk Achtersack heette. Ook werden sporen gevonden van twee plateelbakkerijen aan de Molslaan: De twee Scheepjes en De Porseleyne Schotel (later De Blompot). Het onderzoek concentreerde zich in 2021 op de resten

**Het restant van een vloer in één van de gebouwen
van plateelbakkerij De Porseleyne Schotel. Uiterst
rechts op de foto ligt de steeg met de gemetselde
goot. Op de achtergrond de huizen aan de Molslaan.**

(Foto: Archeologie Delft)





De bodem van een houten bak waarin vermoedelijk de voorraad pottenbakkersklei lag van plateelbakkerij De Porseleyne Schotel. (Foto: Archeologie Delft)

van de twee plateelbakkerijen en een rij kleine 18de- of 19de-eeuwse huisjes aan de Achtersack. Helaas bleek het terrein op de locatie van De Twee Scheepjes toch grotendeels verstoord te zijn. Daarentegen waren de resten van plateelbakkerij De Porseleyne Schotel, in de noordoosthoek van het terrein (tegen de Kwikfit), uitstekend bewaard gebleven. Tegen het buurpand werd een steeg gevonden die oorspronkelijk naar de Molslaan liep. Een goot onder de steeg kwam uit op een kleine binnenplaats met een forse waterput. Aan beide kanten van de binnenplaats stond een gebouw, waarvan behal-



Dik pakket scherven biscuit plooienschotels onder de fundering van één van de gebouwen van plateelbakkerij De Porseleyne Schotel. (Foto: Archeologie Delft)

ve de funderingen ook de vloeren van gele IJsselstenen gedeeltelijk bewaard waren gebleven. In beide gebouwen zat in de vloer een houten bak, met wanden en een bodem van houten planken, van circa 2 x 2 m. Op de bodem van de bakken lag een laag zuivere fijne klei. Waarschijnlijk is dit een rest pottenbakkersklei en lag in de bakken de kleivoorraad voor de pottendraaiers van de plateelbakkerij. Ook de grote waterput past goed bij de werkzaamheden van de draaiers, omdat voor het draaien van aardewerk, en vooral het schoonhouden van al het gereedschap, grote hoeveelheden water nodig

waren. Nadat de bakken buiten gebruik waren gesteld, werden ze volgegooid met plateelbakkersafval. Opmerkelijk was dat ook onder de funderingen en vloeren van de gebouwen plateelbakkersafval lag, dat hier als een soort verhardingslaag was gebruikt. Dit maakt het in ieder geval zeker dat de gebouwen ten tijde van de plateelbakkerij zijn gebouwd. De scherven geven tevens een datering aan de bouw, namelijk tweede helft van de 17de eeuw. In totaal zijn bijna 5000 scherven plateelbakkersafval van voornamelijk biscuit verzameld (biscuit is het nog ongeglazuurde en onbeschilderde halfproduct van Delfts blauw). De analyse van de scherven zal dit jaar plaats gaan vinden. De verwachting is dat dit veel informatie gaat opleveren over de productietechniek en het



De funderingen van twee arbeiderswoningen aan de Achtersack. Links in de werkput is de betegelde kruipkelder te zien die onder de bedstee zat.

(Foto: Archeologie Delft)

assortiment van De Porseleyne Schotel in de tweede helft van de 17de eeuw. Een eerste inventarisatie leverde scherven van borden, schalen, plooischotels, papkommen, kannen en kandelaren op.

Aan de Achtersack werden het achterste deel van twee identieke arbeiderswoningen uit de 18de of 19de eeuw opgegraven. De voorgevel ligt onder de huidige straat, maar met behulp van de kadastrale kaart van 1832 is het toch mogelijk een compleet beeld van de woningen te krijgen. Ze waren 3 m breed en 6 m diep. Ze bestonden uit een voorkamer en een achterkamer van beide 1,90 x 3 m. Daartussen lag dwars in het pand een ruime bedstee van 1,90 x 1 m. Een gangetje links langs de bedstee verbond de voor- en de achterkamer. Bij het onderzoek in 2019 was al een waterput uit de 19de eeuw gevonden, die waarschijnlijk op het gemeenschappelijke achtererf van de huisjes stond.

Archeologie Delft, Jorrit van Horsen

Delft | Nieuwe Kerk

Tussen 26 juli 2021 en 26 januari 2022 heeft ADC ArcheoProjecten in opdracht van Hoogevest Architecten een archeologische opgraving uitgevoerd in de Nieuwe Kerk te Delft. Tijdens het onderzoek is bijna 170 m² vlakdekkend onderzocht, verdeeld over vijf werkvakken. Een aantal studenten van de Universiteit Leiden en de Hoge School Saxion heeft bij de opgraving meegeholpen. In en om de Nieuwe Kerk is vanaf 1396 begraven; het oudste grafboek dateert uit 1493. In dit oudste boek is de ruimte waar begraven werd binnen en buiten de kerk al verdeeld in zogenaamde pleinen. Het aantal graven per plein loopt sterk uiteen, afhankelijk van de locatie. De pleinen bestonden uit één of meer rijen van oost-west georiënteerde graven.

Het onderzoek in de Nieuwe Kerk.

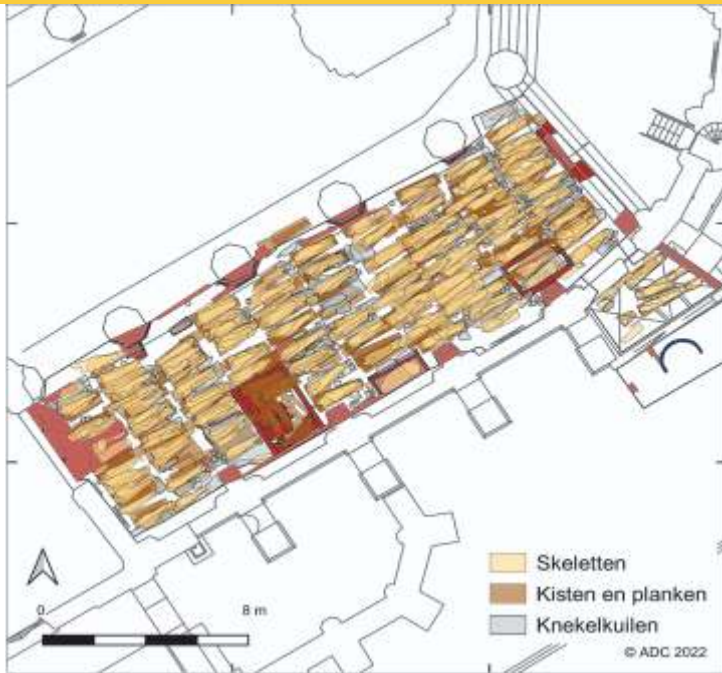
(Foto: ADC)



Uit archiefonderzoek bleek dat zowel mensen met een beroep met hoog aanzien als mensen met 'gewone' beroepen in de kerk begraven werden.

(Tekening: ADC)

Door de gemeente Delft is tijdens de opgraving archiefonderzoek naar de grafregisters van de Nieuwe Kerk gedaan. Helaas is deze grafadministratie voor wat betreft de Nieuwe Kerk niet compleet bewaard gebleven en na circa 1760 waarschijnlijk ook niet consequent gevoerd. Uit het archiefonderzoek blijkt dat in principe iedereen die ervoor kon/wilde betalen in de Nieuwe



Overzicht van de 581 graven met 534 individuen en knekelkuilen. (Tekening: ADC)

Kerk begraven kon worden en het dus niet een privilege was van mensen van adel of van de elite van de stad. Bij de opgraving zijn op een aantal locaties (delen van) vier grafkelders en funderingen gevonden. Er zijn 581 graven met 534 individuen opgegraven en daarnaast nog eens 237 knekelkuilen. De verwachting bij aanvang van het project was dat er ongeveer 275 skeletten zouden worden gevonden. Achteraf blijkt echter dat dat aantal niet klopte, omdat in veel meer lagen is begraven dan van tevoren was ingeschat. Men dacht dat er niet meer dan vier graven boven elkaar gestapeld zouden zijn vanwege het grondwaterpeil. In werkelijkheid waren dat er dus veel meer.

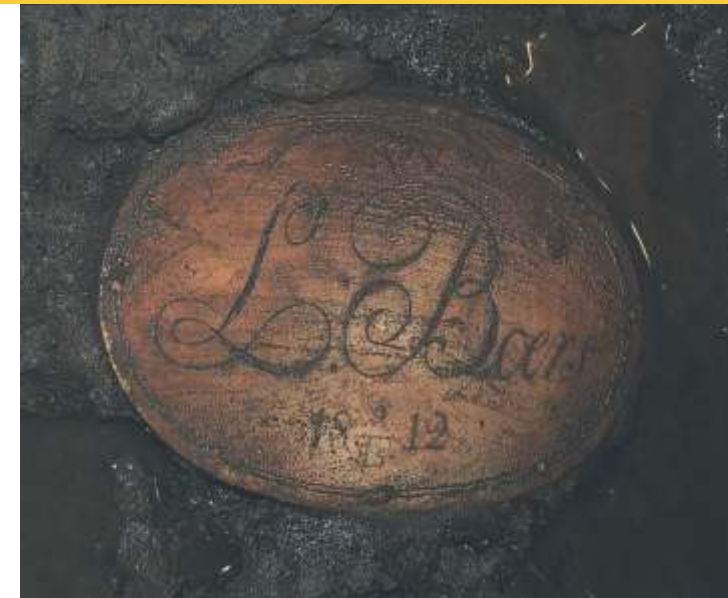
Vrijwel alle skeletten zijn west-oost georiënteerd begraven, met het hoofd in het westen en de voeten in het oosten. De traditionele verklaring voor het west-oost

positioneren van overledenen hangt samen met het christelijke geloof. Hierbij wordt verwezen naar de dag van het Laatste Oordeel, waarbij Christus in het oosten zal verschijnen. Door de doden met hun hoofd in het westen te leggen kunnen zij bij de wederopstanding Christus zien. Een aantal skeletten is oost-west begraven (dus met het hoofd in het oosten en de voeten in het westen). Van dergelijke – omgekeerde – graven wordt wel eens gedacht dat het om voorgangers (priesters) zou gaan. Het kerkelijke wetboek kent echter geen verschil tussen gewone gelovigen en geestelijken. Als er geen attributen die horen bij een priester zijn meebegraven, is het lastig om aan te tonen of er sprake is van de begraving van een geestelijke.

In Delft is door archivaris Bas van Wulp van de gemeente Delft een andere verklaring gevonden voor de west-oost georiënteerde graven. Bij graf 7 van het 5de plein staat: "Op 07-05-1703 begraven Mr. Pieter Cocx, de 1e in het graf. NB: (de kist?) staat verkeerd omdat de kist van Adriaen Cocx in het 6e graf uitzonderlijk breed is". Ook om twee kisten in een van de

Twee kisten met tegengestelde oriëntatie; mogelijk zijn ze uit ruimtegebrek zo neergezet.

(Foto: ADC)



Naamplaatje op de kist van Louize Boers, overleden op 15 september 1812. Zij was toen 29 jaar oud.

(Foto: ADC)





De initialen van de overledene zijn in kopspijkers op houten naamplaten aangebracht: AW C B 1792.

(Foto: ADC)

vier grafkelders te krijgen was het noodzakelijk om één van de twee 'verkeerd om' neer te zetten. Het zou dus heel goed kunnen dat we de afwijkende oriëntatie van sommige begravingen moeten zoeken in het feit dat binnen de kerk maar beperkt ruimte beschikbaar was voor begravingen, waarbij er soms creatief werd omgegaan met de beschikbare ruimte.

De overledenen lagen, zoals gebruikelijk, op de rug begraven, maar twee individuen zijn (vreemd genoeg) op

Naamplaat van A K 1821. (Foto: ADC)



hun buik in het graf gelegd. Op de buik begraven wordt vaak in verband gebracht met 'straf', slordige of haastige begraving, ziekte of een gewelddadige dood. Recentelijk is gesuggereerd dat het bewust begraven van iemand op de buik ook een teken kan zijn van humiliteit (nederigheid), één van de christelijke deugden. Er zijn wel voorbeelden van dit soort afwijkende graven op voorname plekken in de kerk, zoals ter hoogte van het koor of in de nabijheid van het altaar.

Bij drie graven zijn naamplaten gevonden. De eerste naamplaat was een koperen plaat bij het graf van een volwassen vrouw. In de Delftse overlijdensakte van 15-09-1812 staat: "... de aangifte door professor Carolus Boers (66) woonachtig te Leiden en Johannes J. Metelerkamp (34), gereformeerd predikant in Delft, van het overlijden te Delft op die dag, 's morgens om 7.30 uur van Louize Boers (29), ongehuwd, gewoon hebbend aan de Oude Delft."

De andere twee naamplaten zijn van hout met de initialen van de overledenen in koperen spijkers. Ook zijn de jaartallen 1792 en 1821 te lezen. Over deze twee individuen zijn geen gegevens in het archief gevonden.

Bij twee graven zijn kruisbeelden gevonden: een bij graf 3, plein 8 en een ter hoogte van graf 5, plein 5. In het stadsarchief staat bij plein 8, graf 3: "...op de datum 29-04-1728 begraven de heer A. van der Kruisse, Rooms priester". Het is dus zeer waarschijnlijk dat het kruisbeeld bij deze persoon hoort.

Ook zijn delen van 239 grafkisten gevonden. De meest gebruikte houtsoort voor de kisten is eik, op grote afstand gevolgd door vuren, grenen, beuken, dennen, populieren en wilg. Maar liefst tweederde van de kistplanken is van eikenhout. Sommige kisten zijn samengesteld uit verschillende houtsoorten: behalve kisten die volledig uit eiken-, beuken-, vuren-, grenen-, dennen- of

populierenhout zijn gemaakt, blijkt een aantal kisten samengesteld uit een combinatie van naaldhout of zelfs van een combinatie van eikenhout met naaldhout. De opmerkelijkste combinatie was een kist samengesteld uit vier verschillende houtsoorten: beuken-, eiken-, populieren- en wilgenhout. Een eerste inventarisatie van de opgegraven kisten en planken in het veld liet al zien dat, hoewel er voornamelijk trapeziumvormige kisten zijn gevonden, er wel enige variatie in de uitvoering van de kisten is. Zo zijn er zeer zwaar uitgevoerde eiken kisten, waarvan sommige ook relatief groot zijn (gezien het feit dat ze voor één volwassene waren).

De planken van deze kisten zijn soms wel 5 tot 6 cm dik (ter vergelijking: dit is twee- tot driemaal dikker dan de planken van moderne grafkisten).

Hoewel het veldwerk is afgerond zijn we net begonnen met de uitwerking van de gegevens, waarbij de gegevens van het archiefonderzoek gekoppeld worden aan de resultaten van het fysisch-antropologisch onderzoek, het dendrochronologische onderzoek van het hout en het overige vondstmateriaal. Hierdoor krijgen we meer inzicht in de verschillende manieren van begraven op deze bijzondere locatie en de betekenis daarvan.

ADC ArcheoProjecten, Gavin Williams

Den Haag | Binnenhof

Het Binnenhof wordt de komende jaren gerenoveerd, waarbij noodzakelijk herstel van gebreken centraal staat en functionele verbeteringen worden toegepast.

In het kader hiervan worden vanaf oktober 2021 putten en sleuven gegraven ten behoeve van funderingsonderzoeken om de kwaliteit en draagkracht van bestaande (historische) funderingen vast te stellen, en ook om kabels en leidingen te traceren. Deze graafwerkzaamheden, die ook in 2022 voortgezet worden, zijn archeo-

logisch begeleid door medewerkers van de afdeling archeologie van de gemeente Den Haag in opdracht van het Rijksvastgoedbedrijf.

Het Binnenhof is een icoon van de geschiedenis van Holland en het latere Nederland. Het complex heeft de status van Rijksmonument. Maar niet alleen de (huidige) gebouwen zijn van grote waarde; het geldt ook voor sporen en resten van eerdere fasen van het complex, die zich in de ondergrond bevinden. Het Binnenhof, het Buitenhof en de kern van het oude centrum van Den Haag staan op een duinrug van het Oude Duin. Dit 'bodemarchief' bevat de sporen en resten uit alle fasen

Graven onder de grond van het Binnenhof om de fundering van enkele delen van de gebouwen van de Eerste Kamer en Raad van State te onderzoeken.

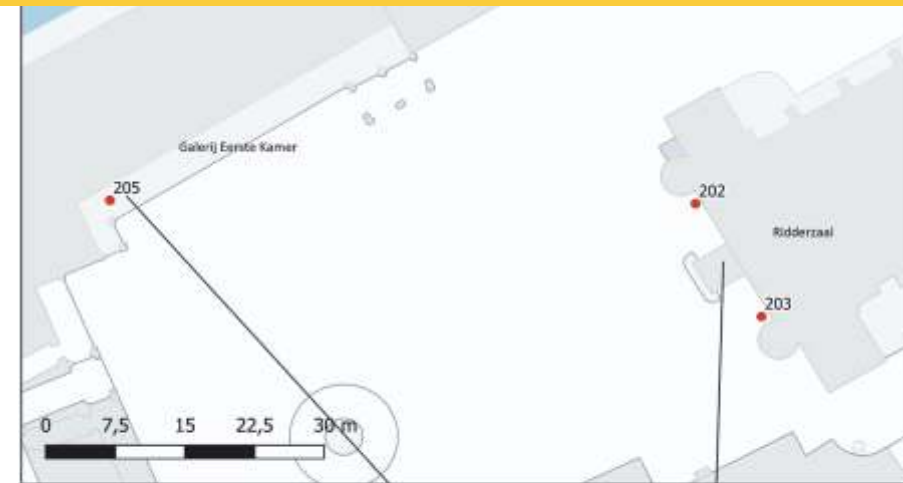
(Foto: Frank Jansen)



van de geschiedenis van het complex dat teruggaat tot de 13de eeuw. Op diepere niveaus kunnen ook archeologische lagen en restanten uit de Late Prehistorie (Bronstijd/IJzertijd), Romeinse Tijd en Vroege Middeleeuwen liggen.

Van de 10de tot en met de 13de eeuw stichtten de graven van Holland een reeks hoven in het gebied tussen Alkmaar, Dordrecht, Middelburg en de kust. De graaf en zijn entourage reisden heen en weer tussen deze hoven. Het hof dat we nu aanduiden als het Binnenhof is een van de laatst gestichte hoven. De basis daarvoor lag in de aanschaf, door Floris IV in 1229, van een bestaand agrarisch domein dat hij kocht van de familie Van Wassenaar. Vanaf 1230 bouwen de graven van

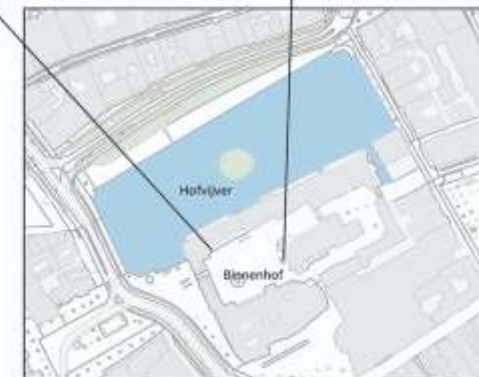
Holland op de plaats van het Binnenhof eerst een gebouw waarvan de resten nu onder de Ridderzaal liggen en vervolgens daarachter een koninklijk verblijf voor Rooms-koning Willem II. Onder Floris V werd het Haagse hof de favoriete verblijfplaats van de graaf en hij breidde het uit met de Ridderzaal en de Hofkapel. De semipermanente aanwezigheid van de grafelijke entourage



• Locatie putten met vermelding van putnummers.

Situering van in de tekst vermelde onderzoekslocaties met putnummers.

(Afbeelding: Gemeente Den Haag)



had een grote invloed op de demografische, economische en ruimtelijke ontwikkeling van het nabijgelegen gehucht, later dorp, Die Haghe. Om de grachten en het hof van (drink)water te voorzien werd de Hofvijver gegraven op basis van een al bestaand vennetje dat middels de gegraven Haagse Beek verbonden was met een in de duinen gelegen meertje. In de eeuwen daarna werd er veel gebouwd, vooral langs de Hofvijver en aansluitend op de bestaande gebouwen. Het oostelijk deel, met het woonkwartier, werd afgeschermd van het meer publieke voorhof door afscheidingsmuren met poortjes aan weerszijden van het front van de Ridderzaal.

In de noordwesthoek van het Binnenhof stond een poortgebouw met dienstruimtes, de grafelijke raadkamer en vanaf 1433 het woonkwartier van de stadhouder. Aan de zuidzijde van de Grafelijke Zalen lagen de keukens en andere werkvertrekken. De Keukenpoort en de verder zuidelijk gelegen Spuiport gaven toegang tot het keukenplein. Hier werden goederen aangevoerd vanaf het Spui en het dorp. Het Binnenhof was aan zuid- en oost- en noordoostzijde omringd door moestuinen en boomgaarden. Aan de westzijde van het Binnenhof stonden op het Buitenhof dienstwoningen, een boerderij, stallen, voorraadschuren, werkplaatsen, het valkhuis en andere onderkomens, een groot deel bleef onbe-

Overzicht van de sporen onder de galerijvloer van de Eerste Kamer in het aangrenzende oostelijke deel van put 205. (Foto: Gemeente Den Haag)



bouwd. De belangrijkste toegang tot het hof was de Voorpoort (Gevangendoor) aan de noordzijde van het Buitenhof.

Het op het Binnenhof gevestigde Hof van Holland was in de 16de eeuw de belangrijkste gebruiker van de grafelijke zalen. Politieke onrust in de 16de eeuw en de onmogelijkheid om een open nederzetting zonder stadsmuren te verdedigen leidde ertoe dat de bestuurscolleges Den Haag verlieten. In 1581 werd de Spaanse koning Philips II door de Staten van Holland afgedankt als graaf van Holland en daarmee was hij de laatste graaf van Holland. Door stadhouder Willem van Oranje werd besloten dat de Staten van Holland weer naar Den Haag zouden terugkeren, waarna ook andere bestuurscolleges volgden. Ook de stadhouders gingen hier weer wonen. De laatmiddeleeuwse bebouwing in de noordwesthoek werd daarvoor aangepast en uitgebreid. Vanaf de 17de eeuw ontwikkelde het Binnenhof zich tot het politieke en bestuurlijke centrum van de Republiek der Nederlanden. Dit ging samen met een verdichting van de bebouwing op het Binnenhof. Vanaf de 16de eeuw werd aan de zuidzijde van het Binnenhof en langs de randen van het Buitenhof het deel dat particulier bewoond werd steeds groter. In 1633-1636 werd de groene zone aan de oost- en noordoostzijde deels bebouwd met voorname woonhuizen. Dit ging gepaard met een doorgaande route vanaf de oostzijde over het Binnenhof, de sloop van bebouwing aan de noordzijde van de Oude Zaal en de bouw



Halfronde vormsteen van kloostervormaat.

(Foto: Gemeente Den Haag)

van nieuwe poorten. Twee stadhouderloze tijdperken werden gevolgd door nieuwbouw. De grootste ingreep was de bouw van het paleis van stadhouder Willem V (waarin later de Tweede Kamer huisde). De politieke constellatie veranderde aan het eind van de 18de eeuw en in het begin van de 19de eeuw. De gebouwen op het Binnenhof waren inmiddels in verval. Vanaf 1806 vonden de eerste restauraties plaats. Rond 1862 werd de binnengracht gedempt en in 1879 werd de Hofkapel ontmanteld. Tussen 1880 tot 1915 vonden er meerdere grootschalige restauraties plaats, waarbij ook delen van het Binnenhof werden gesloopt en herbouwd.

In de 20ste eeuw volgden een grootschalige verbouwing aan de noordzijde (Algemene Zaken), de bouw van de Kortenhorstvleugel en de Schepelzaal en de nieuwbouw van de Tweede Kamer. En nu dus in de 21ste eeuw volgt een grote renovatie. Het funderingsonderzoek uit 2021 heeft veel nieuwe sporen en informatie opgeleverd over de staat, aard, ouderdom en constructiewijze van funderingen op het Binnenhof die nog vaak een constructief onderdeel zijn van de latere en huidige

bebouwing op het complex. De belangrijkste onderzoeken betreffen die onder de vloer in de galerij van de Eerste Kamer en bij de torens en westgevel van de Grote Zaal, die sinds de 19de eeuw ook de Ridderzaal wordt genoemd.

In het meest westelijke deel van de galerij van de Eerste Kamer (put 205) is onder de natuurstenen vloer een grote en rechthoekige fundering (afmeting circa 1,90 m x 1,90 m en circa 2,10 m diep) van grotendeels met zand gestapelde en deels (bovenste 5 baksteenlagen) met zachte kalkmortel gemetselde bakstenen tevoorschijn gekomen.

De fundering is op staal, dat wil zeggen op een zandlaag in de bodem, en meerdere lagen, waaronder de bovenste laag bakstenen, zijn diagonaal gemetseld.

De complete bakstenen van deze massieve fundering variëren in grootte van 22x10x5,5 cm tot wel 29x13x6 cm (tienlagenmaat is 67 cm) en zijn hergebruikt, gezien de variatie in grootte, specieresten op bakstenen die met zand gestapeld zijn en de relatief grote aantallen gebroken bakstenen. De zuidoosthoek van de fundering is in de 20ste eeuw door een grote betonnen constructie vergraven en is aan de noordzijde deels weggehakt door de bouw van een koekoek aan het begin van de 20ste eeuw.

Constructief gezien, maakt de massieve fundering deel uit van de lange galerijmuur van de Eerste Kamer. De fundering was vermoedelijk onderdeel van een trapconstructie binnen de galerij uit de late 14de of de vroege 15de eeuw. Naast scherven van proto-, bijna- en echt steengoed is in het puin rondom het spoor onder andere een vormsteen van kloostermopformaat gevonden. Dergelijke halfronde vormstenen konden onder andere gebruikt worden om de centrale kolom van een wenteltrap te metselen. Aan de zuid- en oostkant doorsnijdt de

massieve fundering metselwerk van rode kloostermoppen. De bakstenen waren nieuw en hebben het formaat 30x14x7 cm (vijflagenmaat is 40 cm). Op basis van de stratigrafie en het baksteenformaat wordt de fundering in de tweede helft van de 13de eeuw gedateerd. De fundering bestaat uit 5 baksteenlagen en is gemetseld met zachte kalkmortel. De fundering is op staal; de onderste laag bakstenen ligt echter niet op het zand, maar in een venige laag. Dit gegeven in combinatie met de relatief geringe breedte van het spoor zijn aanwijzingen dat de fundering hoogstwaarschijnlijk deel heeft uitgemaakt van een 'lichte' constructie, zoals bijvoorbeeld vakwerkbouw.

Op enkele meters ten zuiden van de galerij van de Eerste Kamer zijn bij eerdere kleine onderzoeken in 2001 en 2019 ook al muurdelen en een vloer van dezelfde kloostermoppen aangesneden. Gedacht wordt dat al deze sporen oorspronkelijk deel hebben uitgemaakt van een poortgebouw dat aan de noordwestzijde van het huidige Binnenhof stond en waarvan de toegang tot het Binnenhof zich ongeveer ter hoogte van de huidige Stadhouderspoort bevond.

De Grote Zaal of de Ridderzaal werd als imposante ontvangsthallen gebouwd in opdracht van Floris V graaf van Holland. Op basis van dendrochronologisch onderzoek van hout in de torens die de westgevel flankeren dateert de voltooiing van het gebouw na 1285 en voor 1295. Het westfront van de Grote Zaal blijkt bij nadere bestudering niet symmetrisch van opbouw. De noor-

delijke toren heeft een iets grotere diameter en dikker muurwerk, staat ook iets meer naar voren ten opzichte van de gevel en heeft een afwijkende versiering in de vorm van een rij kleine blinde nissen boven de grote blinde nissen. Deze toren is behalve traptoren ook een klokkentoren.

De westgevel en de torens zijn in de 19de eeuw meermalen gerestaureerd, waarbij een klamplaag (toplaag) in een zeer regelmatig Vlaams verband is aangebracht. Het funderingsonderzoek gaf de mogelijkheid om origineel muurwerk te bekijken daar waar de beide torens aansluiten op de gevel. Ondergronds is er een veel onregelmatiger patroon, een wild verband met lagen

Overzicht van de sporen onder de galerijvloer van de Eerste Kamer in het meest westelijke deel van put

205. (Foto: Gemeente Den Haag)





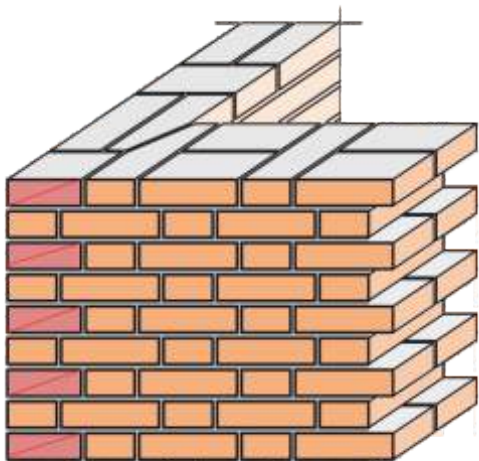
Funderingsonderzoek naast de noordelijke gevel-toren van de Ridderzaal. (Foto: Gemeente Den Haag)

Vallende tand in metselwerk.

waarin 1-3 koppen worden afgewisseld met een of meerdere strekken.

De stenen zijn handgevormd, roze tot rood en geel van kleur, 28-30 cm lang, 12-14 cm breed en 7-8 cm dik (tienlagenmaat is 86 cm). De fundering van de voor-gevel is op staal met vele versnijdingen en een brede funderingsvoet. Het metselverband van de torens wijkt iets af van dat van de gevel door de afwisseling met koppenlagen. De onderste versnijdingen van de zuidelijke toren lopen zeer gelijk op met die van de voor-gevel waarmee het in een warm metselverband staat. Het patroon van de versnijdingen van de noordtoren wijkt af. In de gevel naast deze toren is een vallende tand zichtbaar, die een detail van de bouwvolgorde prijsgeeft, namelijk dat het metselwerk hier tijdelijk werd gestaakt voor er aansluiting op de fundering van de noordelijke toren werd gemaakt.

*Afdeling Archeologie & Natuur- en Milieueducatie
Gemeente Den Haag, Andjelko Pavlović
en Monique van Veen*



Vlaams verband: de korte kant van de baksteen (kop) en de lange kant (strek) wisselen elkaar af.

Den Haag | Buitenhof 34

In opdracht van de Rijksgebouwendienst heeft de afdeling Archeologie van de gemeente Den Haag voorafgaand aan nieuwbouw ter hoogte van het perceel Buitenhof 34 in januari 2021 een kleine opgraving uitgevoerd. Op basis van de Nieuwe Geologische kaart van Den Haag en Rijswijk ligt het plangebied op een strandwal (Laag van Voorburg) (Vos e.a. 2007). Het onderzoeksgebied ligt in het noordwestelijke deel

van het Buitenhof, dat deel heeft uitgemaakt van het grafelijke hof. Dit hof in Den Haag is een van de laatst gestichte hoven van een reeks die van de 10de tot en met de 13de eeuw zijn gesticht door de graven van Holland. Op het Binnenhof bevonden zich de grafelijke verblijven en op het Buitenhof de stallen, dienst-woningen, voorraadschuren en de jachtonderkomens. De oudste vermelding van het Valkhuis (of havikshuis) dat aanvankelijk direct aan de westzijde van de Hofvijver stond, dateert uit 1316. In 1467 werd een nieuw Valkhuis ten zuidwesten van de Gevangenpoort gebouwd, in een tuingebied gelegen tussen de zijtak van de Haagse Beek aan de noordzijde en het (tegenwoordige) Buitenhof aan de zuidzijde. De gebouwen van het Valkhuis waren aan drie zijden rondom een binnenplaats gegroepeerd. In het Valkhuis werden de valken en andere roofvogels gehouden en afgericht voor de jacht en hier waren eveneens de grafelijke jachthonden in hondenhokken op het binnenterrein ondergebracht. Het Valkhuis is tot circa 1650 in gebruik geweest. Rond 1669 liet prins Willem III het complex verbouwen tot paardenstallen, de hofstallen, die tot 1877 in gebruik waren en rond 1930 werden gesloopt en vervangen door nieuwbouw.

Een groot deel van het Valkhuis- en hofstallencomplex ligt direct aan, en ten noorden van het plangebied Buitenhof 34. Dit deel was al in 2004 en 2005 archeologisch onderzocht, waarbij duidelijk werd dat over het hele binnenterrein van het Valkhuiscomplex verschillende sporen aanwezig waren, waaronder funderingen en voornamelijk kuilen met botconcentraties van dieren (veelal honden) (Pavlović en Nieweg 2006; Pavlović 2006, p. 63-65). De kuilen bevonden zich in een laag rond 1,60 m +NAP (onderkant rond 1 m +NAP) die op basis van het aardewerk ruwweg in de periode

15de-17de eeuw gedateerd kon worden.

De opgraving van 2021 vond plaats op een afgesloten binnenterrein en onder bijzondere condities. De graafmachine moest met behulp van een hoogwerker over de daken naar het binnenterrein worden gehesen.

De hoogwerker was ook onontbeerlijk bij het afvoeren van volle containers met stortgrond.

Tijdens het veldwerk bleek het plangebied gedeeltelijk verstoord en er waren alleen ter hoogte van opgravings-

Impressie van de opgraving op het binnenterrein van perceel Buitenhof 34. (Foto: Gemeente Den Haag)



put 1 nog archeologische resten aanwezig in de vorm van enkele funderingen, een waterput en gootjes. Behalve deze sporen zijn ook bij dit onderzoek voornamelijk kuilen met botconcentraties van dieren die met de jacht verband kunnen houden, gevonden. Heel bijzonder en uniek binnen de archeologische context van Den Haag is de vondst van een *humerus* (opperarmbeen) en *ulna* (ellepijp) van een jonge leeuw. Beide elementen werden gevonden in een kuil en behoorden waarschijnlijk tot de linkervoorpoot van een enkele leeuw. De epifysen waren nog niet vergroeid en ontbraken, wat er waarschijnlijk op wijst dat het een

jong dier moet zijn geweest (Nieweg, in prep.) De jonge leeuw was hoogstwaarschijnlijk onderdeel van een zogenaamde menagerie (dierenverzameling) van exotische dieren. Het houden van exotische dieren moet gezien worden als een statussymbool voor grafelijke en stadhoudelijke families. De kuil waarin deze bijzondere vondst werd gedaan, is op basis van het aardewerk in het tweede kwart van de 17de eeuw gedateerd.

*Gemeente Den Haag, Dienst Stadsbeheer
Afdeling Archeologie en Natuur - & Milieueducatie,
Andjelko Pavlović*

Den Haag | Martinus Nijhoffweg 3-5

In juni en augustus 2021 heeft IDDS Archeologie een proefsleuvenonderzoek uitgevoerd aan de Martinus Nijhoffweg 3-5 in Den Haag. De aanleiding hiervoor is geplande nieuwbouw. Bij het proefsleuvenonderzoek werden voornamelijk perceelgreppels uit de Romeinse Tijd, Middeleeuwen en Nieuwe Tijd gevonden. In de zuidoosthoek van het terrein zijn baksteenfunderingen gezien, die horen bij de historische bebouwing die staat aangegeven op de kaart van Cruquius uit 1712.

Onderzoeklocatie met de proefsleuven en het gebied dat in december 2021 en februari 2022 met een opgraving is onderzocht. (Kaart: IDDS Archeologie)





Luchtfoto van de bouwsporen van de onderzochte boerderij en stal. Rechtsboven in beeld ligt de stenen kamer (kelder) uit circa 1600. (Foto: Gemeente Den Haag)

De opgraving richtte zich vooral op de historische bebouwing, om zo meer inzicht te krijgen in de ontwikkeling van melkveehouderijen vanaf de Late Middeleeuwen en vroege Nieuwe Tijd. De gedocumenteerde bouwsporen leverden een beeld op van de ontwikkeling van de boerderij vanaf circa 1600, toen een flinke

Uitsnede uit de kaart van Cruquius uit 1712. Het plangebied is aangegeven met de rode cirkel.



stenen kamer (kelder) werd gebouwd. Deze kelder was bedoeld voor de opslag van melk. De stal is een aantal keer uitgebreid en vergroot en was tot circa 1960 in gebruik. In die periode zijn de boerderij en de stal bij een brand verwoest en niet meer herbouwd. Na het onderzoek van de boerderij en de stal zijn de bakstenen verwijderd om te zien of er ook sprake was van een middeleeuwse voorganger. Direct onder de funderingen van de boerderij was dit niet het geval, maar

wel werd daar een aantal waterkuilen uit de IJzertijd herkend. Bij het vervolgonderzoek in februari werden resten uit de periode van de IJzertijd tot de Nieuwe Tijd gevonden. Nader onderzoek moet uitwijzen of hier wellicht de voorganger van de steenbouw boerderij lag.

IDDS Archeologie, Y. Meijer

Dordrecht | Museumstraat 65

In juni is een kleinschalige opgraving uitgevoerd op de locatie Museumstraat 65. Dit gebeurde in het kader van een sloop- en nieuwbouwplan, waarbij de 19de-eeuwse kerk een herbestemming kreeg. De locatie ligt binnen de grenzen van de middeleeuwse stad op circa 120 m ten zuiden van het oudste ontginningslint, de Voorstraat, de zuidoever van de rivier de Thuredrith. Vanaf het midden van de 13de eeuw vindt er een grote stadsuitbreiding plaats en tussen 1250-1300/1325 wordt ook het plangebied bij de stad betrokken. In eerste instantie nog niet bedoeld voor bebouwing, maar er is wel sprake van grootschalige ophogingen en vermoedelijk werd hierop geakkerd. De oudste ophogingen dateren tussen 1265-

1350 en 1390-1415. In deze periode werd de binnengracht gegraven die de zuidgrens van het plangebied vormde. De locatie is waarschijnlijk vanaf de 16de eeuw bebouwd. Deze eerste huizen lagen met hun voorgevels aan de Augustijnenkamp, de noordgrens van het plangebied. Ze hadden achtererven die reikten tot aan de binnengracht, de voormalige Lindengracht, en na

Boven: de locatie van het plangebied op de kadastrale minuut van 1811-1832. Onder: de gevelsteen uit één van de gesloopte huizen in het plangebied, weer ingemetseld in de achtergevel van de Kunstkerk op een foto uit de periode 1968-1972.

(RAD inventarisnr. 552_322200)





Boven: de bebouwingsresten uit de periode 16de - 17de eeuw. Onder: de bebouwingsresten uit de periode 18de -19de eeuw. (Tekening: Gemeente Dordrecht)

demping de huidige Museumstraat. Van één van de gesloopte huizen is de gevelsteen bewaard. Hierop staat de tekst: "Rapen segh ick is so goeden cruyt. Al die werelt is om rapen uut. Noeit als nu Ao 1597". De tekst is vermoedelijk een aanklacht tegen de buitensporige woekerwinsten die tijdens de Tachtigjarige Oorlog door gewetenloze handelaren op eerste levensbehoeften werden gemaakt. Hierdoor konden de armen zelfs geen (kool)rapen meer betalen en was er sprake van hongersnood.

Aan de Augustijnenkamp zijn de resten van funderingen



van drie huizen gevonden. Daarnaast waren er binnenmuren, vloeren en een (beer)keldertje. Het grootste, westelijke huis dateert vermoedelijk al uit de (late) 16de eeuw en dit is mogelijk het huis waarin de gevelsteen zat. Hierbinnen waren verschillende inpandige muren en vloeren van verschillende kamers nog bewaard. Ook was er een vermoedelijk (beer)keldertje van een inpandig secreet dat mogelijk in de vroege 17de eeuw

Een sfeerfoto van de opgraving met daarin de resten van bouwfasen uit de 16de -19de eeuw in huis 1 aan de Augustijnenkamp. Als inzet zijn de polychrome wandtegelresten en de natuurstenen console weergegeven.

(Foto: Gemeente Dordrecht)

in onbruik is geraakt en daarna is volgestort. Vervolgens is in deze ruimte een vloer aangelegd met een polychroom versierde tegelplint. Het type tegel wijst op een datering in de periode 1610 - 1640. Van de twee naastgelegen huizen uit de 16de/17de eeuw waren alleen de buitenmuren en een vloer van rode plavuizen over. In de 18de -19de eeuw is

het eerste huis grondig verbouwd; er zijn nu verschillende ruimten met verhoogde (werk)vloeren. Enkele vloeren waren sterk beroet, wat kan wijzen

op een ambacht waarbij vuur een rol speelde. In een puinopvulling boven een 17de-eeuwse vloer is een fraaie, natuurstenen console gevonden, die mogelijk dateert uit de 16de eeuw. Deze was hergebruikt als funderingsblok.

Vakteam Erfgoed, Gemeente Dordrecht,
M.C. Dorst

Dordrecht | Spuiboulevard 300

In maart/april 2021 is er rondom het Stadskantoor aan de Spuiboulevard te Dordrecht een booronderzoek uitgevoerd. Dit gebeurde in het kader van een groot-schalig herinrichtingsplan, waarbij de bestaande kantoorbebouwing zal worden gesloopt en woningen zullen worden gebouwd. Het gaat hier om het huidige, gemeentelijke stadhuis of Stadskantoor aan de Spuiboulevard 300 en het naastgelegen kantoorpand Crownpoint aan de Spuiboulevard 346.

In de Late Middeleeuwen lag het gebied direct ten zuiden van de stadsmuur en de stadsgracht. Het behoorde van oudsher niet tot de stad Dordrecht, maar tot het grondgebied van de ambachtsheerlijkheid Tolloysen. Het lag net buiten de Vuilpoort, werd ten westen begrensd door de huizen op/aan de bedijking van de Groote Waard, de huidige Prinsenstraat-Sluisweg en vormde een buurtschap met de naam "buten de Vulporte" dat later de Sint Adriaansbuurt is gaan heten. Hoe dit gebied tussen circa het begin van de 11de eeuw tot 1421 was ingericht, weten we niet. Ten tijde van, en direct na de St. Elisabethsvloeden tussen 1421-1424 hebben mogelijk delen van het gebied niet of slechts kortstondig onder water gestaan. De opgeslibde gronden zijn hier vanaf de late 16de eeuw alweer in cultuur gebracht en in gebruik genomen; vanaf de periode tussen 1567 en 1583 lagen hier al scheepshellingen. Gedurende de eerste helft van de 17de eeuw raakt het gebied geleidelijk bebouwd; er vormt zich direct langs de (nieuwe) stadsgracht of Spuihaven een bebouwingslint langs de weg, Hellingen genaamd. Door de ligging aan de Spuihaven en de verbinding met de Oude Maas was deze strook grond ideaal voor bedrijven en ambachten die zich bezighielden met houthandel en de verwerking daarvan. Verder zuidelijk was in deze

Boven: een afbeelding van de helling van de scheepmakerij van Pieter Hoebee omstreeks 1830.

(RAD inventarisnr. 552_1001785)

Onder: de scheepshelling van Hoebee in 1870; de hellingen met kaapstanders zijn goed te zien.

(RAD inventarisnr. 552_314650)

periode al het grote balkengat Papegat aangelegd. Hier werd het hout dat als enorme houtvloten uit Duitsland werd aangevoerd, opgeslagen en verwerkt. Langs de Spuihaven zaten in de 17de eeuw voornamelijk houthandelaren en houtverwerkende ambachten, waaronder scheepsbouwers. Deze situatie duurde tot in de 19de eeuw. Het beroemde Dordtse scheepsbouwbedrijf Hoebee, dat tot op heden bestaat, is hier aan de Spuiboulevard gestart. Er zijn in het plangebied 17 boringen gezet. Hierbij is onder andere de dijk van de Groote Waard aangeboord en zijn resten van het bebouwingslint en de hieraan gelegen scheepswerven en -hellingen gevonden.



SCHEEPSWERF - HOEBEE - AAN DE SPUIHAVEN TE DORDRECHT
1870



Het textiel uit een afvallaag van de werf in boring 7. Boven: voor- en achterzijde. Linksonder: een macro-opname en rechtsonder een micro-opname van het fijngeweven textiel. (Foto: Gemeente Dordrecht)

Deze dijk, de huidige Sluisweg, is opgebouwd uit verschillende lagen. Het jongste ophogingspakket dateert uit de periode 15de-17de eeuw. Hieronder liggen oudere dijkophogingen die zullen dateren uit de periode 13de-14de eeuw. Dit is de periode van de eerste aanleg van de bedijking. Dit pakket heeft een dikte van circa 220 cm en de top ligt op 1,11 m -NAP (5,3 m onder het maaiveld). De dijk(ophogingen) zijn hier niet onderbroken door afzettingen van het Bergsche Veld; de dijk heeft hier dus waarschijnlijk altijd boven water gelegen ten tijde van de overstromingen van de St. Elisabethsvloeden (1421-1424) en het daarop volgende zoetwatergetijdengebied 't Bergsche Veld (1424-circa 1550). Ten oosten van de dijk is wel sprake van afzettingen van het Bergsche Veld; dit heeft dus wel onder water gestaan, maar is vanaf het midden van de 16de eeuw dusdanig opgeslibd dat het weer in gebruik is genomen. De zone van het bebouwingslint ligt hier tussen

het huidige Stadskantoor en de Spuihaven. Het is dus goed mogelijk dat de resten van de bebouwing uit de periode 16de-19de eeuw nog goed bewaard zijn. Het gaat hierbij om de huizen en bedrijven van de houthandelaren en -verwerkers en ook om de resten van korenmolens De Buyserinne (van vóór 1558). De werkvloeren en scheepshellingen waren in de boringen goed te herkennen aan de dikke houtsnipperlagen, die sterk naar (natuurlijke) oliën, zoals lijn- en creosootolie ruiken. Daarnaast zat er in de hoger-gelegen lagen ook veel bitumenafval en/of kolengruis. Deze pakketten hebben een dikte tussen 62 en 250 cm. In één boring is uit dit pakket organisch materiaal verzameld. Hierin is een vruchtfragment van boekweit (*Fagopyrum esculentum*), schelpresten en vermoedelijke teerresten gevonden (determinatie C. Moolhuizen van ADC Archeoprojecten.) Het organisch materiaal bleek een fragment textiel te zijn en niet, zoals je zou verwachten op deze plek, (mos)breeuwsel (determinatie H. van Engeldorp Gastelaars van ADC Archeoprojecten). Het fragment is een geweven en deels sterk vervilt fragment wollen textiel met een (gescheurde) afmeting van ongeveer 4 x 2,5/3 cm en een dikte van circa 3 mm. Aan één zijde zitten aangekoekte resten van (vermoedelijk) pek. Het is onduidelijk waarvoor het fragment textiel is gebruikt. Het kan een fragment kleding zijn geweest dat mogelijk een tweede leven heeft gehad als poetslap of rag op de werf. Als er in de toekomst diepe bodemingrepen zullen plaatsvinden, dan zal er ook gravend onderzoek naar deze scheepswerven uitgevoerd worden.

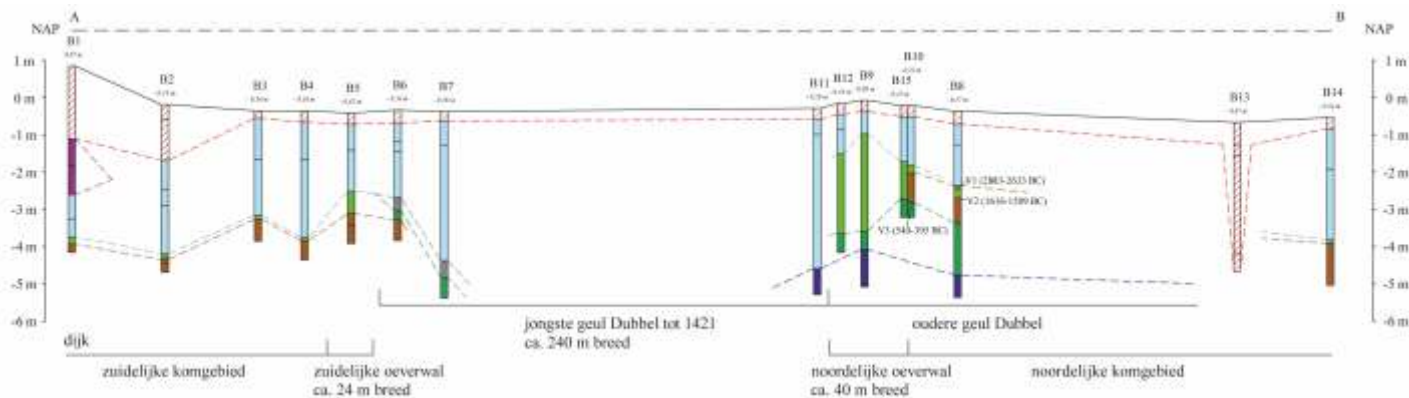
Vakteam Erfgoed, Gemeente Dordrecht,
M.C. Dorst

Dordrecht | Gezondheidspark-N3

In oktober 2021 is in het plangebied Gezondheidspark-N3 een booronderzoek uitgevoerd. Dit gebeurde in het kader van de aanleg van geluidsschermen langs de N3 ter hoogte van de nieuwbouwlocatie Gezondheidspark-Middenzone. Het Gezondheidspark is één van de belangrijkste archeologische vindplaatsen in het Dordtse buitengebied. Hier zijn op de zuidoever van de rivier de Dubbel in de afgelopen jaren al verschillende onderzoeken uitgevoerd, waarbij resten zijn gevonden van het in 1421 verdrinken dorp Wolbrantskerke. Recentelijk is ook gebleken dat hier al in de 5de eeuw bewoning was. Eind 2020 is een omvangrijk vondst-complex uit de Romeinse Tijd opgegraven en zijn sporen uit de Vroege en Midden-IJzertijd gevonden. Over dit laatste onderzoek zal na uitwerking in de Kroniek bericht worden. De plaatsing van de geluidsschermen direct ten westen van de vindplaats was een goede gelegenheid om een dwarsprofiel van de rivier de Dubbel te maken.

De vindplaats sloot aan op het in 2019-2020 onderzochte tracé van de Dubbel in de woonwijk Zuidhoven, aan de andere kant van de N3.

De oudste afzettingen bestaan uit veen dat deel was van het uitgestrekte veenmoeras dat ontstond ná de laatste ijstijd. Op een gegeven moment heeft zich de rivier de Dubbel in dit veenmoeras ingesneden. Uit het onderzoek blijkt dat de oudste geulfase van deze rivier oorspronkelijk een stuk noordelijker lag; de noordelijke insnijdingsgrens ligt oostelijk ongeveer ter hoogte van de grote waterpartijen van het Overkamppark en in het plangebied ongeveer bij de kruising Overkampweg-Rondweg N3. Van de Dubbel werd, zoals ook weergegeven op de verwachtingskaart (2019), aangenomen dat deze



Legenda:

- = Organisch pakket A, Hollandveen Laagpakket
- = Klastisch pakket 1, oudere geulfase Dubbel, Neolithicum-Vroege Bronstijd (?)
- = Klastisch pakket 2, oudere oeverwal Dubbel, Bronstijd-Vroege/Midden IJzertijd
- = Klastisch pakket 3, jongste oeverwal en komafzetting Dubbel Vroege/Midden IJzertijd-Late Middeleeuwen (10e-11e eeuw)
- = Klastisch pakket 4, restgeul Dubbel met 1421-1424 afzetting in top
- = Klastisch pakket 5, Merwededek, afzettingen Bergsche Veld, 1425/1426 - 1603
- = Antropogeen pakket 1, wrsch Oudendijk 1603
- = Antropogeen pakket 2, opgebracht/verstoord 20e eeuw

De geo-archeologische interpretatie van de bodemopbouw op basis van de profielraai A-B; een dwarsprofiel over de gehele Dubbel stroomgordel van zuid (A) naar noord (B).

(Tekening: M. Dorst, vakteam erfgoed Dordrecht)

behoorde tot de jongere stroomgordels en dateert vanaf circa 300 na Chr. Tijdens het veldwerk zijn monsters genomen van riet- en wortelhout uit de top van de oudere oeverwalafzetting dat op de oudste geulfase van de Dubbel was afgezet. Dit leverde een datering op tussen 540-395 voor Chr. De top van de oudere oeverwalafzetting is dus te dateren in de Vroege/Midden-IJzertijd. Ten noorden ging deze gedateerde, oudere oeverwal over in een komafzetting. Hieronder lag een veenafzet-

ting die gedateerd is tussen 1616-1509 voor Chr. Deze veenafzetting is dus uit de Midden-Bronstijd en ligt ook over de oudere oeverwalafzetting en de daaronder gelegen oudste geulfase van de Dubbel. Het verschil in datering van de oeverwaltop uit de IJzertijd en de oudere veengroefase uit de Bronstijd is mogelijk te wijten aan het feit dat de geul zich in zuidelijke richting verlegde en dat deze oeverwaltop hier later is gevormd. Op basis van deze dateringen kan de oudste, hier gevonden geulfase van de Dubbel vermoedelijk gedateerd worden in de periode Neolithicum-Vroege Bronstijd (5300-1800 voor Chr.). Er is hier sprake van een geleidelijke geulverlegging in zuidelijke richting. De geul is op deze locatie vermoedelijk stabiel vanaf het begin van de Vroege IJzertijd; zowel de noordelijke als de zuidelijke oevers uit deze periode zijn

intact aanwezig. Wel zijn deze niveaus afgedekt door een fase van oeverwalafzettingen in de periode na de Romeinse Tijd (3de eeuw).

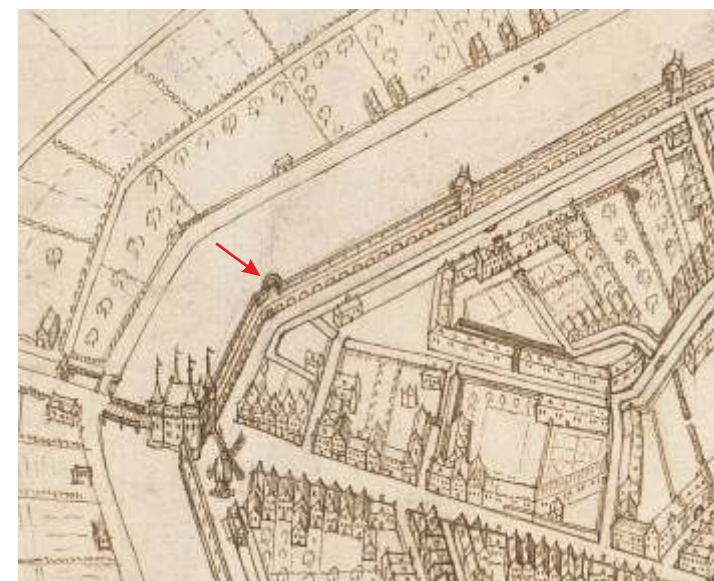
Op de top van deze jongste oeverwalafzettingen zijn weer bewoningssporen bekend uit de Vroege Middeleeuwen (5de eeuw en mogelijk ook de 9de eeuw) en de daaropvolgende Late Middeleeuwen, vanaf het begin van de 11de eeuw.

Vakteam Erfgoed, Gemeente Dordrecht, M.C. Dorst

Gouda | Korte Vest

In opdracht van de gemeente Gouda heeft Antea Group op 23 januari 2020 langs de Korte Vest te Gouda een archeologisch proefsleuvenonderzoek uitgevoerd. Uit het archeologisch bureauonderzoek bleek dat de 14de-eeuwse stadsmuur waarschijnlijk in de buurt van de huidige kademuur lag. De kans op versterking van de stadsmuur bij vervanging van de kademuren is daarom

Bij de pijl: de gezochte muurtoren (eerste toren ten oosten van de Kleiwegspoort, die ook mooi afgebeeld is). (Kaart: Rijksmuseum)



groot. Uitgangspunt bij de vervanging is dat de stadsmuur zo min mogelijk wordt verstoord en dat archeologisch onderzoek plaatsvindt op de plekken waar verstoring onvermijdelijk is. In werkput 1 tot en met 3 zijn tot een diepte van circa 1,6 m -NAP geen archeologische resten gevonden. Het is mogelijk dat er dieper dan 1,6 m -NAP nog wel archeologische resten van de 14de-/15de-eeuwse stadsmuur of muurtoren liggen. Dit is zeker het geval tussen werkput 1 en werkput 3. Het is mogelijk dat de muurtoren in werkput 1 dieper ligt dan 1,6 m -NAP, maar het zou ook kunnen dat de muurtoren ofwel onder de boom aan de oostelijke zijde van werkput 1 ligt of zelfs verder in oostelijke richting gezocht moet worden.

Op grond van dit proefsleuvenonderzoek is door de gemeentelijk archeoloog besloten nader onderzoek te doen naar de positie, diepteligging en de plattegrond van de muurtoren en de mogelijke muuraanzetten aan weerszijden, zodat hiermee het tracé in noordwestelijke en zuidoostelijke richting vastgesteld kan worden. Het hieruit voortvloeiende proefsleuvenonderzoek, aangevuld met enkele boringen, werd in maart-april 2021 door Antea Group uitgevoerd op de locatie Korte Vest ter voorbereiding op de vervanging van de damwand langs de gracht aldaar.

In de twee aangelegde werkputten zijn alleen sporen van een betonnen kademuur en trekstang van de huidige damwand gevonden.

Met name aan de hand van de (aanvullend) uitgevoerde boringen kan, in combinatie met de nauwkeuriger projectie van de kadastrale kaart van 1832, worden geconcludeerd dat de stadsmuur en mogelijke muurtoren waarschijnlijk verder van de gracht af, en meer onder de bestrating in de Korte Vest liggen. In het parkje ten oosten van de proefsleuven zijn de resten

van de stadsmuur mogelijk pas op grote diepte onder het huidige maaiveld bewaard gebleven (maximaal circa 2,9 m onder het maaiveld (3,1 m -NAP). Het lijkt erop dat de muur en de fundering op de plek van de aanvullende boringen in het (recente?) verleden verwijderd zijn.

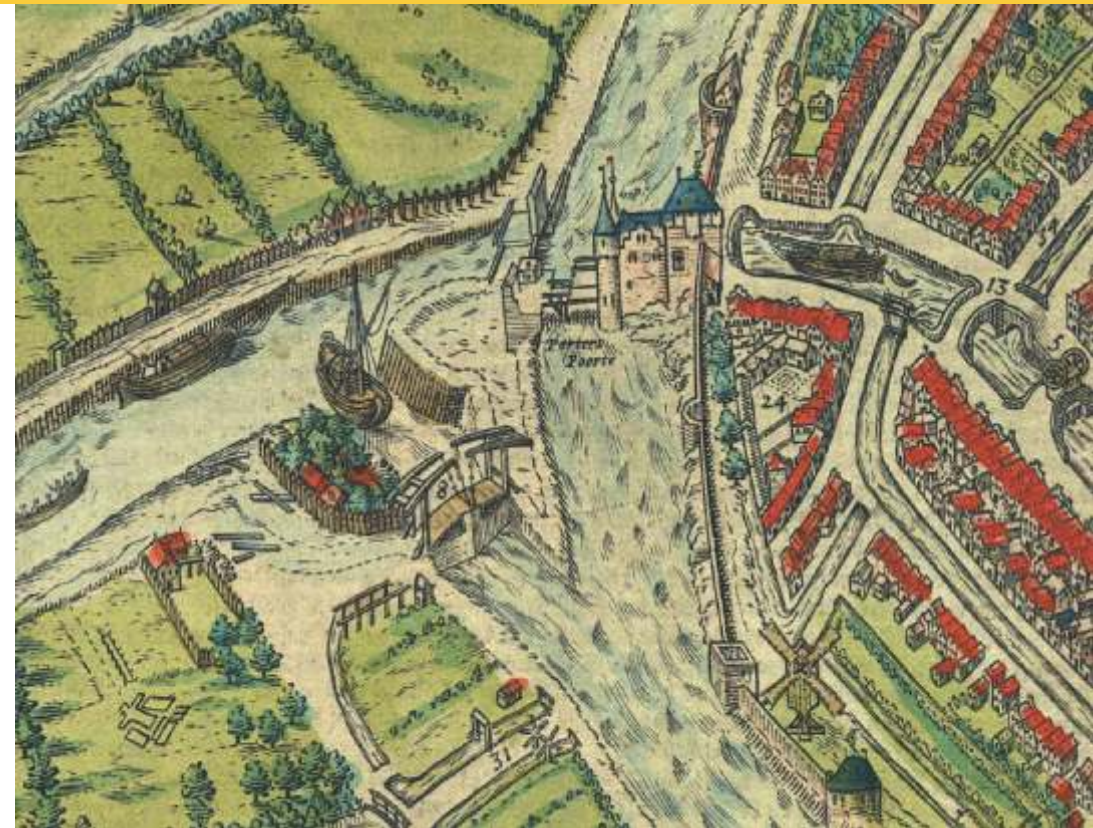
Mogelijk is de stadsmuur ter plaatse van de Korte Vest ook tot vergelijkbare diepte afgebroken.

Alleen de gestuite boring 3 is misschien een aanwijzing dat hier wel ondiepere muurresten (van de muurtoren?) bewaard gebleven zijn. Maar dit is op grond van boringen alleen niet met zekerheid vast te stellen.

Gemeente Gouda, Femke de Roode

Gouda | Pottersplein (Plangebied Huize ter Gouwe)

In 2021 is opgegraven op het Pottersplein (Huize ter Gouwe). Uit historische bronnen blijkt dat rond het jaar 1350 de stadsgrachten - i.e. de Kattensingel en de Turfsingel - werden aangelegd, waarna de omvang van de stad tot in de 19de eeuw nauwelijks meer wijzigde. Langs de grachten lag een stadsmuur met muurtorens en stadspoorten. De stadsmuur, die werd afgebroken in de 19de eeuw, lag op de onderzoekslocatie Pottersplein (ArcheoMedia 2012) onder de huidige



Detail van een kaart van Braun en Hogenberg met de afbeelding van de Potterspoort. De opgraving is direct rechts van de Potterspoort uitgevoerd (achter de bebouwing, van de huizen die er getekend staan).

(Bron: Civitatis orbis terrarum 1588)

kademuur en achter de 19de-eeuwse kademuur, aansluitend op de hoek van de Potterspoort (zie voor de ligging van de poort en stadsmuur de afbeelding hierboven). Volgens de projectie op de kadastrale kaart van 1832 loopt het deel van de stadsmuur dat aansluit op de zuidwestzijde van de Potterspoort mogelijk door het noordwestelijke deel van de planlocatie 'Huize ter Gouwe'. In de 15de eeuw werd zuidelijker langs de Hoge Gouwe het klooster van Sinte Marie gevestigd.

Het klooster was waarschijnlijk grotendeels van hout en brandde in 1438 af, waarna het werd herbouwd. Aan het einde van de 16de eeuw besloegen de gebouwen van het klooster het grootste gedeelte van het zuidelijke Bolwerkerrein tot aan de stadsvest. Na de Reformatie werden de gebouwen van het klooster verkocht; eerst werd het leprozenhuis in een deel van de kloostergebouwen gevestigd en later het Proveniershuis. Uit de historische bronnen en de opgraving Bolwerk van ADC ArcheoProjecten uit 2007 blijkt dat de kloostergebouwen net buiten de huidige onderzoekslocatie liggen. In de daaropvolgende jaren worden steeds meer gebouwen op het Bolwerk bij het Proveniershuis getrokken totdat dit in 1805 wordt opgeheven. Het complex wordt deels verkocht en deels gesloopt, en op het gesloopte gedeelte wordt een park ingericht. Vanaf 1853 worden op deze locatie meerdere fabrieken gebouwd, waaronder de gasfabriek. De locatie van de opgraving (2021) was de hele periode bebouwd met woonhuizen, waarvan de ligging dus het beste kan worden omschreven als “tussen de Potterspoort en klooster Sinte-Marie”. Het onderzoek van de Goudse historicus Dr. C.J. Matthijs heeft aangetoond wie de eigenaren van de huizen vanaf de 15de eeuw waren: op huisnummer 201/203 en 205/207 woonden onder andere een smid (Jan Stevensz 1482-1498 beide percelen). Op perceel 201/203 woonden later een brouwer (Gerrit Gerritsz 1545), een kuiper (Maarten Huijgen, 1584) en mogelijk nog een smid (Maarten Govertsz Smith, 1668). Op perceel 205/207 woonden een schoenmaker (Barent Geryts 1531), schipper (Jacob Adriaens 1532-1547), en een scheepsmaker, (Jan Jacobs 1577). Van de andere bewoners zijn wel de namen bekend, maar worden de beroepen niet vermeld.

Gemeente Gouda, Femke de Roode

Gouda | Westergouwe IV

In opdracht van het projectbureau Westergouwe heeft RAAP archeologisch adviesbureau in januari-februari 2021 karterende boringen uitgevoerd op het plangebied Westergouwe Fase 4 te Gouda. Westergouwe is een nieuwe woonwijk met een zeer waardevol en uniek archeologisch erfgoed. Zo'n 8500 jaar geleden lag Westergouwe in een moerassig gebied met veel open water, een delta van kleine riviertakken tussen kleine bospartijen. Uit deze periode, de Midden-Steentijd, zijn in Nederland nog maar zeer weinig vindplaatsen met menselijke bewoning bekend. Maar het natuurlijke gebied van Westergouwe, zo blijkt uit het uitgevoerde archeologische onderzoek van de afgelo-

pen jaren, was blijkbaar een voor de mens zeer aantrekkelijk landschap om in te jagen en te vissen. De hoge oeverwallen van de rivieren waren voor de prehistorische jagers geschikt om te verblijven (jacht- en viskampementen) en het is goed mogelijk dat de eerste prehistorische boeren hier, vanwege de relatief hoge en gunstige ligging in het landschap, gingen wonen. Eerder (2004, 2005) konden binnen het totale plangebied Westergouwe drie deelgebieden aangewezen worden als gebieden met een hoge archeologische verwachtingswaarde.

Overzicht van het onderzoeksterrein.

(Foto: RAAP)





Het niveau waar de archeologische resten zitten is te zien in deze boorkern: de donkere top op de grijze oeverafzettingen, direct onder het veen.

(Foto: RAAP)

Een goed geconserveerde archeologische vindplaats met mogelijk een menselijk graf uit circa 5500 voor Chr. is in 2009-2010 in Westergouwe I ontdekt en met grote inspanning van alle betrokkenen fysiek behouden onder de vijver aan de IJsseloogwal. Hiermee is deze plek duurzaam veiliggesteld voor de toekomst. Deze vindplaats wordt jaarlijks in opdracht van de gemeente Gouda gemonitord door het Archeologisch Diensten Centrum.

Het onderhavige onderzoeksgebied (2021) in Westergouwe IV ligt in één van deze gebieden met een hoge archeologische verwachtingswaarde. Hier liggen mogelijk drie archeologische vindplaatsen (ArcheoMedia 2005), waarvan er nu in 2021 één met karterend booronderzoek nader is onderzocht. Hierbij is een dichter boorgrid (dichter dan in 2004, 2005) gebruikt.

Het onderzoek bevestigt het vermoeden van een prehistorische vindplaats. Ook hier zijn in meerdere boringen fragmenten houtskool én visresten (vstand, -bot, -wervel en -schub) gevonden. De visresten zijn

in deze onderzoeksfase niet nader gedetermineerd. Ook werden hier indicatoren van menselijke aanwezigheid in de vorm van gebroken kwarts, knappersteen en verbrand bot gevonden. Op basis hiervan kunnen we concluderen dat er op deze locatie daadwerkelijk een vindplaats lag, waarvan de definitieve begrenzing in zuidelijke en zuidoostelijke richting nog niet konden worden vastgesteld. Het niveau waarop de vindplaats ligt (de top van de oeverafzettingen van de Zuidplastroomgordel) ligt op 2,5 à 3,0 m beneden het maaiveld (8,5 à 9,0 m NAP). De exacte aard en datering is voorsnog niet bekend. Het gaat hoogstwaarschijnlijk om een (jacht)kamp uit de Late Midden-Steentijd of de Jonge Steentijd.

Vanwege de diepteligging, de grondwaterstand en het feit dat de stroomgordel is afgedekt door een intacte veenlaag is de conservering van zowel organische als anorganische resten naar verwachting zeer goed. De vindplaats zal naar verwachting veel informatie geven over het riviersysteem uit de Midden- en Nieuwe Steentijd.

De vindplaats wordt aan de noord- en oostzijde begrensd door een diepe verlande geul, die mogelijk watervoerend was in de tijd van de menselijke activiteit op die plek. Ook na de actieve fase van de stroomgordel kan de locatie, mogelijk vanwege de relatief hoge ligging in het landschap, nog aantrekkelijk zijn geweest voor permanente bewoning. Deze situatie duurt voort tot op het moment dat het gebied vemat en overgroeit raakt met veen.

Gouda-Westergouwe beschikt hiermee over een zeer goed geconserveerd prehistorisch landschap uit de Midden- en Nieuwe Steentijd. De Nieuwe Steentijd is ook de periode dat de landbouw in Nederland werd geïntroduceerd.



Westergouwe is een bijzondere vindplaats waar al eerder sporen uit het Mesolithicum/Neolithicum zijn gevonden: waaronder deze benen priemen en delen van werktuigen van gewei, mogelijke bijlen.

(Foto: Gemeente Gouda)

De kennis over dit soort landschappen met menselijke bewoning is schaars; er is over deze periode in Nederland nog maar heel weinig bekend. Dat maakt dat het archeologische erfgoed van Gouda-Westergouwe niet alleen lokaal van betekenis is, maar ook op nationaal en zelfs Europees niveau.

Het onderzoek wordt gecontinueerd in 2022.

*Gemeente Gouda,
Femke de Roode*

Katwijk – Valkenburg | voormalige Marinevliegkamp

In de archeologische kroniek over 2020 hebben we al geschreven over de opgravingen op het voormalige Marinevliegkamp, waar archeologen van ADC Archeo-Projecten en Archol sinds september 2020 onderzoek deden naar een enorm Romeins legerkamp van legioensformaat (19 hectare). In 2021 is dit werk voortgezet en uiteindelijk is het graafwerk beëindigd in mei

De restanten van de palen van een van de tussentorens van het legioenskamp, met op de achtergrond de kerk van Valkenburg waar het castellum ligt.

(Foto: ADC)



van dat jaar. Deze opgravingen in 2021 stonden vooral in het teken van het compleet in beeld krijgen, niet alleen van de verdedigingswerken, maar ook van de binnenbebouwing van het legioenskamp; althans, voor zover dat mogelijk was binnen de contouren van het voormalige vliegveld. De zodenwal en de spitsgracht zijn op meerdere plekken herkend en op alle veronderstelde locaties zijn ook torens gevonden waarvan het hout goed bewaard was gebleven, zeker van het funderings- of stiepenhout waarop de torenpalen rustten. Eerder was al beschreven dat de Romeinen hun fort bewust hebben ontmanteld door stelselmatig de palen aan de binnenzijde van het fort te slopen en de palen

aan de buitenzijde - die in de verdedigingswal stonden - af te breken of af te zagen. Maar bij sommige van de in 2021 opgegraven torens waren toch nog torenpalen aanwezig. Klaarblijkelijk hebben de Romeinen het kamp niet overal op dezelfde wijze ontmanteld. Opmerkelijk was verder een inscriptie op een van de torenpalen, die nog nader onderzocht moet worden, maar die mogelijk duidt op een bouwvolgorde of die een specifieke positie of plaatsaanduiding in het fort aangeeft.

Een zeer bijzondere houten constructie werd gevonden even ten zuiden van de opgegraven 'achterpoort'. Het gaat om een vermoedelijke doorlaat die, niet helemaal loodrecht door én onder de verdedigingswal heen ging en ook om die reden als eerste bouwkundig element geplaatst moet zijn nog vóórdat de zodenwal daaroverheen werd aangelegd. Deze met eikenhout beschoeide doorlaat van meer dan 1 m breed loopt waarschijnlijk door buiten de verdedigingsgracht en zou naar analogie van het Vroeg-Romeinse legerkamp Haltern-am-See (D) misschien een waterleiding of aquaduct kunnen zijn geweest. Voor de archeologen was vooral de datering van dit hout van groot belang: door de aanwezigheid van spint kon het nauwkeurig dendrochronologisch gedateerd worden in de herfst 39 - winter 40 na Chr. Een ander aandachtspunt in 2021 was de zogenaamde Marktveldgeul, de watergang die langs de noordkant van het legioenskamp verwacht werd en die min of meer haaks vanaf de Rijn het opgravingsterrein/vliegveld op zou moeten lopen. Belangrijke vraag daarbij was hoe die zich zou verhouden tot de positie van de noordelijke verdedigings- of spitsgracht ter plekke. We hebben geconstateerd dat de geul inderdaad op de plek van de noordelijke spitsgracht lag, maar dat deze waarschijnlijk op een kwetsbaar punt vanuit de Rijn was 'ingebroken', namelijk daar waar al een watergang lag.



Blik op de zogenaamde doorlaat of mogelijk aquaduct, opgebouwd van eikenhouten balken die gedeeld zijn in herfst 39/winter 40 na Chr. (Foto: ADC)

Uit de soms ruim 4 m diepe profielen kon immers een nog oudere waterloop gereconstrueerd worden, waarvan in de insteek ontegenzeggelijk schopsteken zichtbaar waren. Anders gezegd: door mensenhand gegraven. Deze watergang was bovendien veel breder dan een spitsgracht en mag als een minimaal 10 m brede vaart worden bestempeld, waarin - of beter waardoor - in latere instantie de loop van de Marktveldgeul was ingesneden.

Nog afgezien van de goed bewaard gebleven houten beschoeiingspalen van deze 'noordvaart' werd ook in de vaart of geul een fiks aantal, soms bijzondere, vondsten gedaan. Op enige afstand van elkaar zijn bijvoorbeeld drie, vrijwel complete boomstamboten gevonden, die aan de bovenkant met horizontaal liggend houtwerk waren afgedekt, zodat een holte of duiker ontstond. Waarom de drie boten hier lagen, wat daarvan de functie was, zeker in relatie tot het landschap, wordt nog nader onderzocht. Van de overige vondsten op de vaartbodem moeten hier vooral menselijke skeletresten genoemd worden (hoogstwaarschijnlijk afkomstig van het grafveld

op het Marktveld) en ook een aantal zeldzame stukken metaal van een harnas bestaande uit schubplaatjes (*lorica squamata*) en delen van een metalen borstplaat. Over de betekenis en functie van de vaart kunnen we al wel iets zeggen, al is dit vanzelfsprekend nog in onderzoek. Maar een van de hypothesen is dat de vaart destijds aansloot

Een van de drie boomstamboten die allemaal gebruikt zijn als duiker. (Foto: ADC)



op geulen/kreken van het zogenaamde Doollent-systeem in het achterland, mogelijk met als doel een bevaarbare waterweg achter de strandwallen langs - binnengaats dus. Daarbij kan niet worden uitgesloten dat we hier te maken hebben met een tracéstuk dat mogelijk met de oudste fase van het kanaal van Corbulo zou kunnen worden geassocieerd, maar dat is nog niet zeker. Nader onderzoek in het legioenkamp heeft veel nieuwe palenrijtjes van de binnenbebouwing opgeleverd, soms van hout, maar vaak alleen als grondspoor herkenbaar. Ondubbelzinnige plattegronden van barakken of andere militaire bouwwerken die we mogen verwachten in een legerkamp, leverde dat in eerste instantie niet op, maar de archeologische uitwerking kan hier wellicht duidelijkheid bieden.

Tot slot is net buiten de verdedigingswerken van het legioenkamp, aan de westzijde, een complete driebeukige boerderijplattegrond opgegraven met naastgelegen waterput. Dit bouwtype kennen we ook van de opgravingen Marktveld en Weerdkampen, en kan gekoppeld worden aan een 2de-eeuws verkavelingssysteem van greppels, die op het hele vliegveld Valkenburg zijn gevonden. De percelering dateert uit diezelfde 2de-/3de-eeuwse bewoningsfase, toen het terrein van het voormalige legerkamp agrarisch in gebruik was genomen.

De publicatie met de definitieve onderzoeksresultaten wordt in 2023 verwacht.

ADC ArcheoProjecten, Edwin Blom
Vos Archeo, Wouter Vos

Krimpenerwaard – Bergambacht | Benedenberg 36

In september 2021 is door ADC ArcheoProjecten een begeleiding uitgevoerd aan de Benedenberg 36 te Bergambacht (gemeente Krimpenerwaard). Hier werd



Het oostprofiel met hierin de ophogingslagen van de terp van venige klei. In het kleibrok bovenin is het (hooi)vorkje gevonden. De onderste laag is het natuurlijke veen. (Foto: ADC)

een kelder uitgegraven voor een nieuwe woning. Bij het vooronderzoek (boringen) werd al duidelijk dat hier een flink ophogingspakket ligt. In de Late Middeleeuwen werden de veengebieden van de Krimpenerwaard op grote schaal ontgonnen en in gebruik genomen voor de landbouw. De bewoning concentreerde zich op de koppen van de percelen langs ontginningsbases, net als aan beide zijden van



Het (hooi)vorkje uit een kleibrok in het oostprofiel.

(Foto: ADC)

de huidige Benedenberg. Deze as dateert uit de tweede fase van de ontginning, die zich voltrok in de periode van de 13de tot de 15de eeuw. Door ontwatering en de daaraan gerelateerde veenoxidatie en inklinking kregen de bewoners in toenemende mate te maken met hoge grondwaterstanden. Hierdoor werd men gedwongen de erven op te hogen, met als gevolg dat aan de zuidzijde van de Benedenberg een reeks verhoogde huisplaatsen

ontstond. Bij de begeleiding is aangetoond dat aan de Benedenberg 36 ook zo'n terp is opgeworpen. Het ophogingspakket was 1,5 m dik en bestond uit verschillende lagen venige klei en kleiig veen. In de pakketten zijn scherven aardewerk en een ijzeren (hooi)vorkje gevonden. Het aardewerk bestaat uit de baksels kogelpotaardewerk (met bezemstreekversiering), blauwgrijs aardewerk (Paffrath-type) en protosteengoed. De terp is waarschijnlijk aan het begin van de 13de eeuw in één fase opgeworpen. Ophogingslagen uit de Nieuwe Tijd zijn er niet. Sporen van bewoning op de terp zijn niet gevonden; die liggen mogelijk net buiten het onderzoeksgebied.

ADC ArcheoProjecten, Jantien Verduin

Leidschendam-Voorburg – Leidschendam | Leytse Hof

Op maandag 7 juni 2021 is archeologisch adviesbureau Transect B.V. begonnen aan de opgraving van plangebied Leytse Hof in Leidschendam, op de hoek van de Oude Trambaan en de Rijnlandstraat. In ditzelfde gebied had RAAP Archeologisch Adviesbureau in 2016 een deel van het Kanaal van Corbulo opgegraven, dus het



Drone-overzicht van Leytse Hof met vier opgravingsputten (blauw) dwars op de richting van het Kanaal (rood). (Foto: Transect)

was duidelijk dat het kanaal hier lag. De ligging van het kanaal in dit gebied is interessant, omdat het kanaal hier een bocht maakt en dwars door de strandwal heen gaat. Logisch is dit niet, want graven in zand is zwaarder dan graven in veen. Daarnaast moet je ook meer aandacht

Het Kanaal van Corbulo maakt een bocht door de strandwal. Locatie Leytse Hof, Leidschendam.

(Tekening: RAAP)





Profiel van het Kanaal van Corbulo. (Foto: René van der Ven)



Schematisch profiel van het Kanaal van Corbulo.

De foto is de situatie in het veld, zoals die schematisch is weergegeven in de rode rechthoek.

(Illustratie: Vian Gast)



De donkere kleivulling is duidelijk zichtbaar. De beschoeiingspalen aan weerszijden zijn, tegen uitdroging, afgedekt met zwart plastic. Het onderzoek is nog niet afgerond, maar toch valt er al wat te vertellen over wat er in de putten is gevonden. Het kanaal is hier 15 tot 18 m breed. De diepte kan niet precies worden vastgesteld, omdat de bovenkant niet overal intact is. De minimale diepte is zo'n 1,5 tot 2 m. Aan beide kanten is het kanaal beschoeid met aangepunte, houten palen, die zo'n 1,5 tot 2 m het duinzand in staken. Een vlechtwerk van twijgen tussen de palen verstevigde het gedeelte dat boven het zand uitstak. Hierachter waren pluggen aangebracht om het geheel nog steviger en zo waterdicht mogelijk te maken.

Het vlechtwerk en de pluggen zijn nu zichtbaar als het donkere gedeelte tussen en achter de palen, bestaande uit een mengsel van klei, zand en organisch materiaal. De palen zijn gemaakt van eiken- en elzenhout. De exemplaren met de best bewaarde jaarringen zullen zowel dendrochronologisch als met de 14C-methode worden onderzocht om de ouderdom vast te stellen. Ook zal de herkomst van het hout worden onderzocht; is het lokaal of werd het van elders aangevoerd? In de kleivulling van het kanaal is botmateriaal en veel Romeins aardewerk gevonden. Het aardewerk lag

Aangepunte beschoeiingspalen van het Kanaal van Corbulo. (Foto: Vian Gast)



Een laatste zichtbare twijg van het vlechtwerk tussen de palen. De rest is vergaan.

(Foto: Vian Gast)

besteden aan de beschoeiing, omdat het zand makkelijk in het kanaal terugloopt. Dus de grote vraag is waarom de Romeinen het kanaal hier een bocht hebben laten maken. De putten zijn dwars op de richting van het kanaal gegraven.

Op deze manier krijg je het kanaal mooi in profiel te zien (afbeeldingen hierboven).

geconcentreerd aan de noordoever in de bovenste lagen van de kleivulling. Verspreid over de rest van het gebied (dus dieper en aan de zuidelijke oever) is maar weinig aardewerk gevonden. Op een 17de-eeuwse munt na is er geen metaal gevonden.

Vanaf 28 juni tot 13 juli hebben leden van de Archeologische Werkgroep Leidschendam-Voorburg (AWLV), aangevuld met een aantal geïnteresseerden, geholpen met het vrijmaken van de palen en met het afschrappen van de buitenkant van de beschoeiing en het zoeken naar Romeinse archeologica. In totaal hebben ruim 40 mensen meegeholpen. Verder heeft de A WL V de kinderen van

Het Kanaal van Corbulo is genoemd naar de Romeinse generaal Gnaeus Domitius Corbulo die rond ongeveer 50 na Chr. zijn soldaten dit kanaal liet graven als verbinding tussen de Maas en de Rijn. Het liep waarschijnlijk van Naaldwijk naar het Romeinse castellum

Matilo bij Leiden, maar de exacte loop is niet overal bekend. Het kanaal had een lengte van 34 km (23 Romeinse mijlen). Het is niet over het gehele traject beschoeid. Op het Koningin Julianaplein in Voorburg staat dit standbeeld van Corbulo, in 1962 gemaakt door Albert Termote.

(Foto: Wikipedia)



groep 7 van basisschool De Zonnewijzer in het veld voorlichting gegeven over de Romeinen en hoe zij het Kanaal van Corbulo gegraven zouden kunnen hebben. Ook werd verteld wat er zoal is gevonden. De kinderen kregen hierdoor meer inzicht in het werk van een archeoloog en weten hoe dicht de Romeinse resten bij hun school liggen. Op woensdag 30 juni was er een drukbezochte open dag, waarbij het publiek een kijkje op de opgraving kon komen nemen. Werknemers van Transect gaven rondleidingen langs de proefsleuven. De A WL V was aanwezig om uitleg te geven over de geschiedenis en de loop van het kanaal. Posters, overzichtskaarten en mooie replica's van Romeins aardewerk en militaire attributen hielpen hierbij. Vanuit de gemeente heeft wethouder Astrid van Eekelen de open dag bezocht en zich laten voorlichten door stadsarcheoloog Antoine Roeloffs en A WL V-coördinator opgravingen Martin van Rijn.

AWLV, Vian Gast

Maassluis | Jacob Catsstraat/Constantijn Huygensstraat

In februari 2021 heeft Vestigia Archeologie & Cultuurhistorie in haar rol als archeologisch adviseur van de gemeente Maassluis een inspectie uitgevoerd naar aanleiding van een melding van de vondst van scherven en botten bij het uitgraven van een ondergrondse vuilcontainer. Deze stond op de hoek van de Jacob Catsstraat/Constantijn Huygensstraat in Maassluis. Het materiaal kwam uit een laag die was uitgegraven op circa 2,5-3,0 m onder het maaiveld. Het aardewerk heeft een globale datering met een zwaartepunt tussen circa 1650-1750 en is vooral gewoon stadsafval. Een groot deel is lokaal tot regionaal geproduceerd met slechts



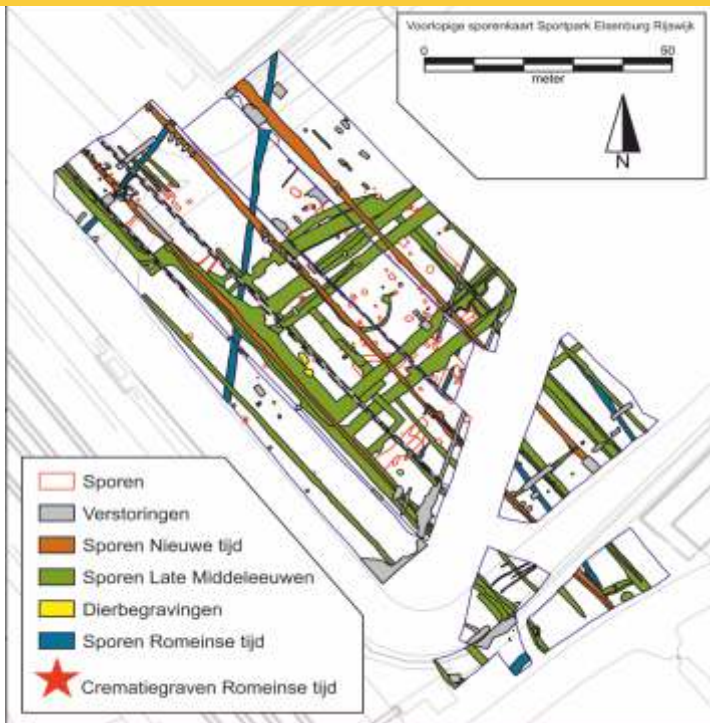
Collage van een deel van het verzamelde materiaal bij het uitgraven van de ondergrondse vuilcontainer in de Jacob Catsstraat. (Foto: Vestigia)

enkele importen, zoals een Beardman-kan uit het Duitse Rijnland. Gezien de locatie (buiten de historische kern, aan de achterzijde van een historisch lint) lijkt het te gaan om lokaal, maar mogelijk ook van elders aangevoerd materiaal/stadsafval dat is gedumpt of is gebruikt als lokaal ophogings- of opvulmateriaal, bijvoorbeeld voor het dempen van een sloot.

Vestigia Archeologie & Cultuurhistorie,
Wouter Weerheijm

Rijswijk | Sportpark Elsenburg, Lange Kleiweg

Nadat de voorgenomen herinrichting van het Sportpark Elsenburg begin 2021 in een stroomversnelling terecht was gekomen, volgden bureau-, boor- en proefsleuven-



Allesporenkaart. (Kaart: Gemeente Rijswijk)

onderzoek elkaar in rap tempo op. In het zuidwestelijke deel van het 7 hectare grote plangebied werd een terrein van circa 0,8 hectare geselecteerd voor opgraving. In de periode mei-juli 2021 heeft het Bureau Monumentenzorg en Archeologie van de gemeente Rijswijk de opgraving uitgevoerd.

De opgravingen hebben de hoge archeologische verwachting van het plangebied bevestigd. Toch leverde het onderzoek onverwacht een ander beeld op dan op basis van het vooronderzoek werd verondersteld. Het verkennend booronderzoek bevestigde de hoge verwachting voor de Romeinse Tijd, maar leverde geen aanwijzingen op voor de aanwezigheid van bewoningssporen uit de Late Middeleeuwen. Het proefsleuvenonderzoek wees weliswaar op sporen uit de Romeinse Tijd én Late Middeleeuwen, maar het zwaartepunt leek

in de Romeinse Tijd te liggen. De vondst van relatief veel aardewerk uit de Romeinse Tijd, de aanwezigheid van Romeinse nederzettingen direct ten zuiden en westen van de onderzoekslocatie en een gering aantal middeleeuwse sporen in de proefsleuven versterkten deze veronderstelling. Tijdens het onderzoek werd al snel duidelijk dat deze veronderstelling niet overeenkwam met de werkelijkheid. Veruit de meeste bewoningssporen zijn uit de Late Middeleeuwen. In het centrum van het op te graven areaal ligt een groot terrein van ongeveer 40 x 50 m, dat in meerdere fasen is omgeven door 2 tot 4 m brede sloten. In het door sloten omgeven terrein liggen greppels, paalkuilen en andere kuilen, waaronder een waterkuil en enkele dierbegravingen. Hoewel tot op heden nog veel vragen onbeantwoord zijn (de verwerking en uitwerking zijn nog in volle gang), kunnen we nu al wel concluderen dat een nagenoeg compleet, laatmiddeleeuws boerenerf is blootgelegd. De paalkuilen in het midden van het terrein horen vermoedelijk bij een gebouw of woning. Nadere interpretatie van de gegevens en datering en fasering van de paalkuilen zal daarover naar verwachting meer duidelijkheid kunnen verschaffen. Op basis van het vondstmateriaal kan het complex grofweg gedateerd worden in de periode van de 12de tot de 14de eeuw.

Voor- en achterzijde van een van de drie munten van graaf Willem I. (Foto: Gemeente Rijswijk)



Het zwaartepunt van de bewoning lijkt vooral in de 13de eeuw te liggen. Naast onder andere de gebruikelijke hoeveelheden aardewerk en dierlijk botmateriaal, zit tussen het vondstmateriaal ook een kleine 'muntschat' van drie identieke zilveren penningen van Willem I van Holland als graaf van Friesland, die dateren uit de periode 1195-1213.* Naast de laatmiddeleeuwse bewoningssporen werden ook sporen uit de Romeinse Tijd opgegraven. Aanvankelijk werden er sporen van een Romeinse nederzetting verwacht, maar deze bleken slechts in beperkte mate aanwezig te zijn. Een van een palissade voorziene sloot in het uiterste zuiden van het terrein en een enkel spoor met relatief veel bouw materiaal wijzen weliswaar op een nederzetting in de zeer nabije omgeving, maar van feitelijke bewoning op die plek zijn geen sporen gevonden of herkend. Interessant is de vondst van vier crematiegraven, waarvan er drie werden gevonden in de weinige niet verstoorde grond tussen de vele laatmiddeleeuwse sporen. Het terrein lijkt in deze periode deel te zijn geweest van de perifere zone bij de bekende Romeinse nederzettingen in het Wilhelminapark, aan de overzijde van de spoorbaan. De relatief grote hoeveelheid Romeins vondstmateriaal doet vermoeden dat Romeinse sporen - waaronder met name een grafveldje - in de laatmiddeleeuwse gebruiksfase grotendeels zijn vergraven. Het complex wordt vooralsnog gedateerd in de periode vanaf het midden van de 2de eeuw tot de eerste helft van de 3de eeuw na Chr.

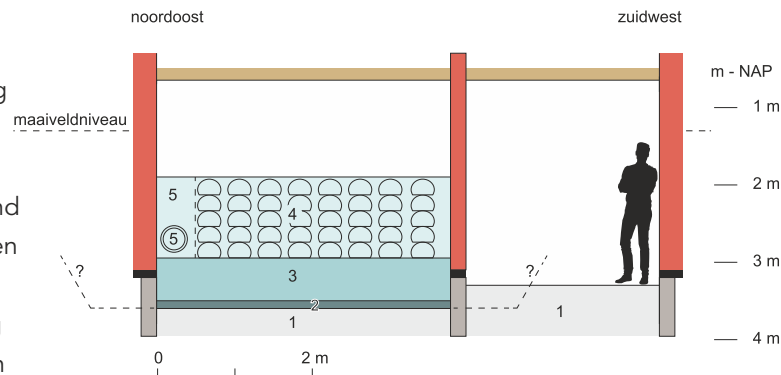
Gemeente Rijswijk,
Bureau Monumentenzorg en Archeologie,
O. Holthausen

* Determinatie J.M. Koot met dank aan J. Pelsdonk, conservator Numismatische Collecties, Teylers Museum.

Rotterdam | Walenburgerweg 55

In april 2021 is naar aanleiding van een vondstmelding door Archeologie Rotterdam een kleine waarneming verricht onder het pand Walenburgerweg 55. De rij monumentale panden op deze locatie is gebouwd rond 1905. Vanwege funderingsherstel en de aanleg van een kelder aan de achterzijde is bijna 100 m² grond uitgegraven. Hierbij kwamen aan de oostkant uit een vettig kleipakket van een gedempte sloot gestapelde potten tevoorschijn: grote suikerpotten en enkele trechterpotten van een suikerbakkerij uit de 18de of 19de eeuw. De trechterpotten werden met suikerstroop gevuld en in de suikerpotten gezet. Overtollige stroop druppelde

De gestapelde trechter- en suikerpotten in een slootvulling in het niet uitgegraven deel onder het pand Walenburgerweg 55. (Foto: Archeologie Rotterdam)



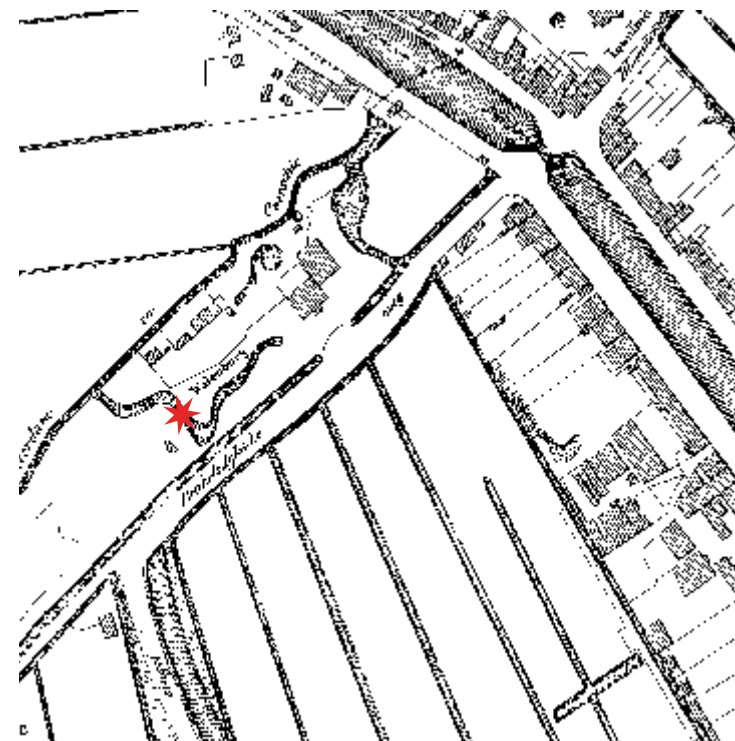
Schematische tekening van de gestapelde potten in het profiel. Legenda: 1. opgebracht kleipakket (dijklichaam); 2. humeuze kleilaag, onderkant sloot; 3. opgebracht kleipakket, demping sloot; 4. opgebracht kleipakket met aardewerk potten, demping sloot; 5. insteek met riool, na 1905.

(Afbeelding: Archeologie Rotterdam)

door een klein gaatje in de suikerpot terwijl de suiker in de kegels langzaam kristalliseerde. De potten zijn waarschijnlijk iets voor 1905 afgedankt en voorzichtig ondersteboven op elkaar gestapeld in een minimaal 3 m brede sloot, in een kleipakket van ongeveer 65 cm dik. De potten zijn gestapeld in 5 tot 6 lagen in minstens 8 rijen met gestapelde potten naast elkaar. Er moeten honderden potten zijn geweest die voor het opvullen van de sloot zijn gebruikt. De rand van de bovenliggende suikerpot zat min of meer klem in de standing op de bodem van de onderliggende pot. De puntige trechterpotten waren helemaal bovenaan gestapeld, ondersteboven, met de punt omhoog. Ook deze waren in elkaar gestoken. In geen van de potten zat grond en ze waren allemaal ongebruikt. De suikerpotten zijn van dik aardewerk en zijn vrij primitief afgewerkt. Het merendeel van de potten heeft een gedrongen vorm (hoogte 20 tot 30 cm), en slechts een

enkele is smal en hoog (hoogte 45 cm). De trechterpotten zijn daarentegen van dun aardewerk met in het puntige uiteinde een klein gaatje. Bij een suikerpot zitten net boven de standing tweemaal 3 evenwijdige verticale kassen (hoogte 2 cm). In een andere scherf van een suikerpot is een merk gestempeld; een achtpuntige ster met een doorsnede van 1,3 cm. Een groter merk bevindt zich in een trechterpot iets onder de rand. Binnen een gestempeld ovaal zijn enkele letters te herkennen. Het ovaal is 5 cm breed en 2,5 cm hoog. In cursieve sierletters staat er mogelijk: VD&K. De eerste twee letters V en D kunnen misschien de afkorting zijn

Detail van de kaart van Gemeentewerken Rotterdam uit 1886. Met een rode ster is de locatie van de vondst aangegeven. Rechts zien we de Rotterdamse Schie. Vanaf 1886 werd de Beukeldijkscheweg Walenburger weg genoemd.





Trechter- en suikerpotten. (Foto: Archeologie Rotterdam)

van de heer Van der Dussen (van Beeftingh). Waar de letter 'K' voor staat is niet duidelijk.

Onder de kleilaag met potten ligt een sterk humeuze laag van 15 cm, die zeer scherp begrensd is van het daaronder liggende grijze kleipakket. Dit laagje is de bodem van een slootvulling. De onderkant van de sloot ligt hier op 3,6 m -NAP. De sloot loopt parallel aan het huis. Niet alle potten zijn uitgegraven: vanaf het midden van het pand richting de voorzijde van het pand zitten er nog tientallen potten in de grond.

De locatie ligt op de Beukelsdijk, een oud dijklichaam van rond 1200. De dijk is opgeworpen na de zware overstromingen in het derde kwart van de 12de eeuw en loopt op zo'n 2,3 kilometer afstand parallel aan de Maas. De dijk ligt niet onder de huidige weg, maar ter hoogte van de huizen aan de noordzijde. Het dijklichaam was op deze locatie in het profiel te herkennen tussen 3,3 m tot 3,8 m -NAP. Van een opgraving dwars door deze dijk aan de Bergweg - zo'n 500 meter meer oostelijk - weten we dat de onderkant van de flink in het veen verzakte dijk op een maximale diepte van 7,5 m -NAP lag. Oostelijk van de locatie lag de voormalige buitenplaats Walenburch, die wellicht dateert uit de 16de eeuw. Het voorvoegsel 'Walen' duidt op een dijkdoorbraak, mogelijk uit de 13de eeuw, waarbij een wiel (waal) is ontstaan. Op de kaart van Schieland van Floris Balthasar uit 1611 lagen oostelijk aan de Oudedijk nog enkele wielen. Bij een waarneming in 1968 is achter de villa Oud Walenburg het wiel en een inlaagdijk noordelijk ervan waargenomen.

Ter hoogte van de vondstlocatie herkennen we op de oudste kadastrale kaart inderdaad een brede sloot haaks op de weg. Deze zet zich slingerend voort richting het oosten. De sloot is mogelijk de westelijke grens van de buitenplaats Walenburch. De eigenaar in het midden van de 19de eeuw was de heer Pieter van der Dussen van Beeftingh (1794-1875), zoon van een raffina-deur. In 1840 wordt Pieter in het staatsblad van 1840 omschreven als suikerraffinadeur te Rotterdam. Onzeker is of hij een suikerfabriek bezat aan de nabijgelegen Schiekade waar meerdere industriële activiteiten plaatsvonden. In 1907 is de huidige villa Oud Walenburg (nummer 31) in een nieuw historiserende stijl (de conservatieve Um 1800-stijl) op de plek van de oude buitenplaats gebouwd. Het zou dus heel goed kunnen dat een

grote partij ongebruikte potten die in een stilgelegde suikerbakkerij in opslag stond, is gebruikt voor het dempen van de sloot vlak voor de bouw van de huizen en de nieuwe villa. De potten zijn daarom misschien ouder dan ongeveer 1900.

Archeologie Rotterdam (BOOR), Gilbert Kempenaar

Vlaardingen | Vijfsluizen

In de naam van het plangebied Vijfsluizen klinkt in de verte het geklots van water door. Inderdaad is in de bodem van Vijfsluizen de vroegere invloed van het

Werktekening van de huisplaats uit de IJzertijd. De blauwe contour geeft de wandstijlen weer van het woonstalhuis. Ten noorden ervan ligt vermoedelijk een veekraal. De staken van de omheining aan de oostzijde tekenen zich duidelijk af. Ten westen van het huis ligt de langwerpige, smalle plattegrond van een bijgebouw. De bruin opgevulde sporen zijn - onder meer - as/houtskoolvlekken, maar geen kuilen.

(Tekening: Vestigia)





Foto van het vrijleggen van een deel van de staken bekisting langs de oostelijke zijde van het aardwerk, met zicht op enkele rijen vlechtwerk daarlangs. Tevens zicht op het gedocumenteerde profiel waarin de bolling van het aardwerk zich aftekent. (Foto: Vestigia)

water onmiskenbaar aanwezig. Het gebied maakte deel uit van het Maas-estuarium en was lange tijd een zoetwatergetijdengebied. Een meer dan 2,0 m dik kleidek wijst op continue opslibbing en beddingsedimenten duiden op de aanwezigheid van een diepe, brede kreek. Wanneer die zich een weg door het landschap heeft gebaand, is onbekend; de onderste lagen van de kreekvulling zijn niet opgegraven. In ieder geval heeft in de Late IJzertijd een groep mensen een huis gebouwd langs de westelijke oever. Het was een betrekkelijk klein huis, met afmetingen van 10,0 x 4,9 m en een aanbouw aan de oostzijde. Het was in twee ruimtes verdeeld, die allebei een haardplaats hadden. Direct ten noorden van dit huis lag een vierkante, omheinde ruimte van 4,0 x 4,0 m, die naar alle waarschijnlijkheid niet overdekt

was. Tot de erfinrichting behoorden ook een klein bouwsel met een onbekende functie, ten westen van het huis en de omheinde ruimte en een omheining met een haakse hoek ten oosten van het hoofdgebouw. Dit huis dateert waarschijnlijk uit de Late IJzertijd. Ondanks de bescheiden lengte van 10,0 m lijkt het in vier ruimtes te zijn onderverdeeld, waarvan de lengtes van noord naar zuid

respectievelijk 2,0, 2,0, 4,5 en 1,5 m zijn. Ondanks de goede conservering van houten staken en palen zijn binnenshuis geen haaks op de buitenwand geplaatste stakenrijtjes aanwezig die op schotten van stalboxen wijzen. De vele botfragmenten van onder meer onderkaken en onderpoten wijzen op slachtafval van vee dat hier lijkt te zijn gehouden. Maar is het gebouw dan ook te interpreteren als een woonstalhuis? Vermoedelijk is het grote vertrek, waarin ook een haard zat, het woondeel en zouden de overige ruimtes ook gebruikt kunnen zijn als stal. Elk van deze drie ruimtes bood plaats aan tweemaal twee runderen langs de buitenwanden, zodat het waarschijnlijk niet nodig was om ook nog eens schotten tussen die twee dieren te plaatsen. Hoe dan ook, het is een afwijkende plattegrond en de functionele indeling van dit woonstalhuis zal een van de onderwerpen van analyse zijn.

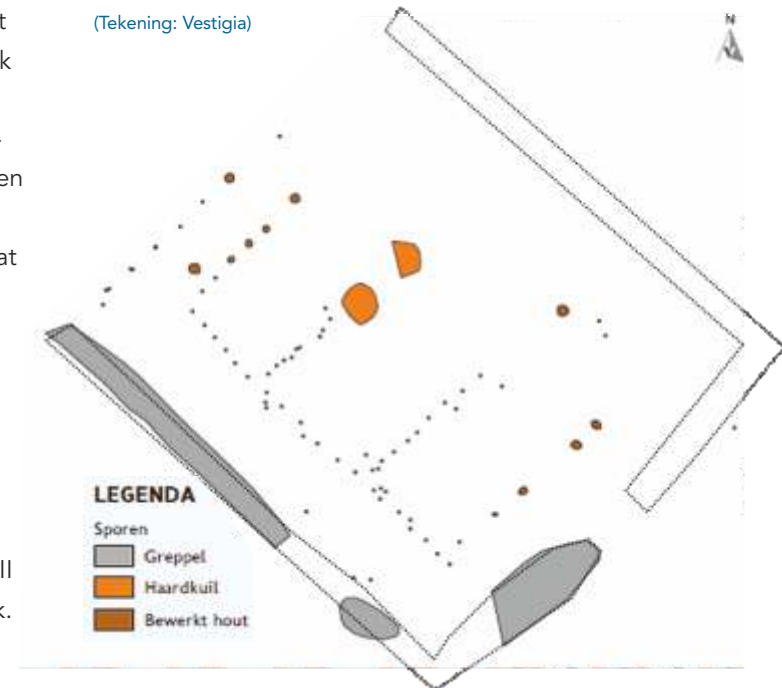
Het handgevormde aardewerk is versierd met de voor de Broekpolder-aardewerkstijlgroepen kenmerkende versieringen, maar of het daarbinnen tot fase I of fase II moet worden gerekend, is nog geen uitgemaakte zaak.

In de Broekpolder II- groep is het aandeel versierd aardewerk tamelijk groot - enkele tientallen procenten - en dat gaat voor het aardewerk uit deze nederzetting niet op. Tot het aardewerk behoren verder enkele tientallen scherven briquetage-vaatwerk, wat duidt op zoutproductie ter plaatse. Andere keramische objecten die daarop duiden, zoals de bekende 'gootjes' en 'drievoetjes', zitten er niet tussen.

In de kleibodem is veel dierlijk bot bewaard. De eerste indruk is dat de veestapel vooral bestond uit runderen, zoals gebruikelijk in deze periode en regio. Steur stond ook regelmatig op het menu; er zijn tientallen steurplaten in zeer uiteenlopende maten gevonden.

Werktekening van het gebouw uit de (Midden-) Romeinse Tijd, met een eerste aanzet van een reconstructie van de huissloot. Te zien zijn ook de plattegrond van de houtbouw en de daarin gelegen haarden en de noordelijke omheining.

(Tekening: Vestigia)



Visvangst was dus nog van enig belang in een samenleving die al heel lang een agrarische economie kende. Gezien de bescheiden omvang van het huis dringt de vraag zich op hoe groot het huishouden was en of hier sprake was van een permanent of tijdelijk onderkomen. De 1569 opgegraven potscherven hebben een gezamenlijk gewicht van 21,5 kg. In vergelijking met huisplattegronden in de veenbodems van het naburige Midden-Delfland uit dezelfde periode is dit een kleine verzameling aardewerk.

Om antwoord te geven op de vraag in hoeverre hier van een permanente nederzetting sprake is, moet worden gekeken naar de aard van de agrarische bedrijfsvoering. Was - naast veeteelt - ook sprake van akkerbouw? In de omgeving van het huis zijn geen sporen gevonden van een landschappelijke indeling, bijvoorbeeld in de vorm

Het lengteprofiel over de plattegrond uit de Romeinse Tijd. De rode pijl wijst naar de locatie van de haard, ter plekke van het gat in de profielwand. De beige pijl wijst naar een staak van de binnenwand die de middelste ruimte scheidde van het zuidelijke vertrek. Links van de vondstlaag is te zien hoe lagen van de vloer uitwiggen. (Foto: Vestigia)



van greppels of sloten. Ook zijn buiten de huisplattegrond en in de directe omgeving geen scherven gevonden die zouden kunnen worden geïnterpreteerd als bemestingsafval. In de vulling van de kreek, die maar op 20 m afstand van het huis stroomde, was evenmin afval gedumpt.

Er was op deze plek overigens sprake van eerder verblijf in de IJzertijd. Ongeveer 20 cm dieper dan de vondstlaag lag een 1,10 tot 1,55 m breed aardwerk, dat op zijn plaats werd gehouden door vlechtwerk aan beide zijden. Die beschoeiing is opgegraven over een lengte van 31 m. Daartussen was aanvankelijk een 50 cm hoog aardwerk opgeworpen, dat in de loop van de tijd nog eens 40 cm hoger is geworden. Met behulp van micromorfologisch bodemonderzoek zal worden nagegaan wat daar aan ten grondslag ligt; ophoging door het regelmatig opwerpen van grond of juist door natuurlijke opslibbing. De scherven die in het aardwerk zijn gevonden, onderscheiden zich duidelijk van het vaatwerk dat in het huis is gevonden. De klei is veel meer gemengd met zand. Vermoedelijk is het aardwerk in de Midden-IJzertijd aangelegd. Voor een meer exacte datering van zowel het aardwerk als van het latere huis zijn 14C-ouderdomsbepalingen nodig. De honderden staken en palen

die uit beide fasen zijn opgegraven, zijn vooral van elzenhout, dat zich niet leent voor een dendrochronologische datering. Daarnaast zal in de analyse worden nagegaan wat dit aardwerk is: een lage kade of een dijkje, of is het een opgehoogd pad? De micromorfologische analyse van slijpplaatjes kan hierover mogelijk ook uitsluitsel geven. Uit de eeuwen na het verlaten van het erf uit de Late IJzertijd zijn geen archeologische sporen gevonden. Met behulp van pollenanalyse zal worden nagegaan in hoeverre het terrein ook werkelijk verlaten en ongebruikt was.

In de Romeinse Tijd wordt langs dezelfde geul en weer op de westelijke oever een klein bouwwerk van 6,60 x 6,90 m neergezet. De plattegrond is deels gereconstrueerd, omdat de oostelijke zijde is verspoeld. Hierbij is uitgegaan van een volledig symmetrische opzet van het gebouw. Er kon een plattegrond van een houten gebouw worden gereconstrueerd, met een U-vormige sloot langs de west-, zuid- en oostzijde, en de stakenrij van een omheining aan de noordzijde. De plattegrond heeft een NW-ZO oriëntatie waarvan de lengte tussen de kopse wanden 6,60 m was en de afstand tussen de twee overige wanden 6,90 m, ervan uitgaande dat de haard op de middenas van deze constructie lag. Op een afstand van 1,30 m van de westelijke, zuidelijke en oostelijke wand lag een sloot met een breedte van ongeveer 0,55 m. De westelijke en oostelijke tracés van de sloot waren uitgegraven over een lengte van 8,90 m; het zuidelijke tracé had een lengte van 10,90 m en was waarschijnlijk onderbroken om toegang te krijgen tot de ingang van het gebouw. Bij de vermoedelijke ingang in de zuidwand stonden enkele dikkere palen van essenhout, terwijl de meeste staken van elzenhout zijn. Voor de noordelijke wand was een heining geplaatst.



Uitsnede van het 10 hectare grote plangebied Vlaardingen-Vijfsluizen, met daarop weergegeven de contouren van vindplaats Zuid (midden-ijzertijd-aardewerk en late-ijzertijderf) en vindplaats Noord (Midden-Romeinse Tijd en Volle Middeleeuwen).

(Tekening: Vestigia)

Het gebouw was in drie ruimtes verdeeld, waarvan de noordelijke ruimte 2,03 m lang was, het middendeel 2,42 m lang en het zuidelijke deel 1,97 m lang. Tussen het noordelijke en middelste vertrek lag een haard die oorspronkelijk was geplaveid met potscherven; later is het plaveisel nog een paar keer vernieuwd met haardplaten van (gebakken) klei. In deze twee ruimtes was de vloer enkele malen opgehoogd. Het is voorstelbaar dat het noordelijke en middelste vertrek het woon- en slaapdeel vormden en dat het zuidelijke deel heeft gefun-

geerd als bedrijfsruimte. Er zijn 52 fragmenten sintels (gezamenlijk gewicht 1,4 kg), die ogen als versinterde rundermest. Een analyse door middel van röntgenfluorescentiespectrometrie (XRF) zal worden gebruikt om te bepalen of dit ook daadwerkelijk het geval is. Gedroogde mest kan worden gebruikt als brandstof, maar het versinteren daarvan is vermoedelijk veroorzaakt door bepaalde condities, zoals een hogere temperatuur dan gemiddeld wordt bereikt in een huishaard. Als die kunnen worden achterhaald, kan mogelijk ook inzicht worden verkregen in welke activiteiten hier zijn verricht. Er is zeker gewoond en gewerkt in dit gebouw, maar het heeft niet de plattegrond van de gebruikelijke woonstalhuizen. Ook hier

dringt zich de vraag op of deze locatie permanent werd bewoond. Het valt op dat ook in deze periode veel briquetage-aardewerk in het vondstmateriaal aanwezig is. Analyse van plantaardige en dierlijke resten moet nog uitwijzen wat de bewoners/gebruikers hebben geproduceerd dan wel geconsumeerd. Gezien de fragmenten maalsteen hebben zij in ieder geval zelf hun graan gemalen. In tegenstelling tot de IJzertijd zijn in de Romeinse Tijd op het omliggende terrein wel sloten uitgegraven, die wijzen op een geplande inrichting ervan. Het aantal potscherven uit de Romeinse Tijd bedraagt 1615 (25,3 kg). Het aandeel gedraaid aardewerk is 397 fragmenten (24,5%) met een gezamenlijk gewicht van 4,7 kg (18,6%). Het bestaat overwegend uit ruwwandig en gladwandig aardewerk, terra nigra-achtig aardewerk en Low Lands ware, en bij de laatste groep vooral de roodbakkende (oxiderende) variant. We hebben het

vermoeden dat tussen het gedraaide aardewerk ook enkele voorbeelden zitten van geïmporteerd aardewerk uit Britannia.

Terra sigillata is slechts met een paar scherven vertegenwoordigd en geveerd aardewerk ontbreekt zo goed als helemaal. Wat het vormenrepertoire betreft ontbreken grote amforen en wrijfschalen, net als borden en bekens. Wat er wel aan vormen is, dateert uit de 2de eeuw. Het aandeel handgevormd aardewerk is 1211 fragmenten (75,5%) met een gezamenlijk gewicht van 20,5 kg (81,4%). Het aandeel handgevormd aardewerk is opvallend hoog voor een vindplaats uit de Midden-Romeinse Tijd. Opvallend afwezig zijn metalen voorwerpen; fibulae noch munten zijn hier gevonden. Het lijkt erop dat de gebruikers van het terrein weliswaar deelnamen aan het Romeins-provinciaal leven, maar daarin niet volledig waren opgegaan en deels leefden volgens hun eigen tradities. De vraag is dan hoe deze site met dit gebouw daarin past. Hierbij moet worden aangetekend dat in

De afgedankte Paffrath-kogelpot. (Foto: Vestigia)



het 10 ha grote plangebied Vijfsluizen geen aanwijzingen zijn gevonden voor de aanwezigheid van andere vindplaatsen uit de Romeinse Tijd. Het is echter niet uit te sluiten dat het gebouw en de hier verrichte activiteiten kunnen worden verklaard als werkplaats/werkzaamheden die geen onderdeel waren van het dagelijks leven op een Romeins boerenerf. Hierdoor zou op deze plek slechts een selectie van hun materiële cultuur terecht kunnen zijn gekomen. Bekers, kommen en borden, horen in dit model bij maaltijden in de (hoofd)woning en niet bij een mogelijke werkplaats.

Na 200 na Chr. lijkt het gebied weer verstoken te zijn van menselijke aanwezigheid. Met behulp van 14C-analyse zal worden nagegaan tot wanneer de geul watervoerend is geweest en wat de einddatum is van het pollendiagram. Wellicht dat de vegetatie-ontwikkeling licht kan werpen op eventuele menselijke activiteiten in het schijnbaar verlaten gebied.

In de Volle Middeleeuwen vestigen zich weer mensen in deze omgeving. Verspreid over een areaal van ongeveer 20 x 20 m liggen kuilen, greppels en enkele paalsporen, maar hierin is geen plattegrond te herkennen. Boven deze sporenconcentratie ligt een cultuurlaag met fragmenten bot en potscherven. Ook in de sporen zelf zijn die algemeen aanwezig. In een kuil lag een complete kogelpot van Paffrath-aardewerk en twee nagenoeg complete, maar in scherven liggende Pingsdorf-potten. Het aardewerk omvat naast Paffrath- en Pingsdorf-aardewerk ook kogelpotaardewerk; andere baksels ontbreken. Met behulp van dit aardewerk en 14C-analyses zal worden nagegaan hoe deze site zich verhoudt tot de historisch bekende overstromingen van 1133/1134 of 1163/1164.

Tot het vondstenspectrum van deze vindplaats behoren naast aardewerk wat fragmenten natuursteen (onder-

meer van tefrieten maalstenen), brokken gebakken klei en wat slakken van ambachtelijke activiteiten. Ondanks de goed geconserveerde cultuurlaag boven de sporenconcentratie zijn op deze site geen metalen voorwerpen gevonden.

De sporendichtheid en de hoeveelheid vondstmateriaal lijken de archeologische neerslag te zijn van gebruik door één huishouden gedurende één bewoningsfase. De opgraving in Vlaardingen Vijfsluizen van januari tot en met april 2021 werpt licht op verschillende bewoningsperioden. In drie van de vier perioden lijkt de bewoning tijdelijk en niet-permanent te zijn geweest, waarbij het sterk de vraag is of het om reguliere agrarische bewoning gaat. Dit is een uitzonderlijk fenomeen, dat ook andere vragen oproept dan puur archeologisch-inhoudelijke. De drie opgegraven sites hebben een sporenverspreiding over een klein oppervlak variërend van ongeveer 15 x 15 m tot 20 x 20 m. De hierbij gebruikelijke 'cultuurlaag' in de holocene bodemopbouw is niet veel groter en buiten de sporenconcentraties is die niet herkenbaar aan een donkerder kleur van de klei. Voor de drie sites uit de Late IJzertijd, Midden-Romeinse Tijd en Volle Middeleeuwen zou moeten worden geconcludeerd dat het geïsoleerde woonplaatsen zijn. Als de sites alle drie toch zijn te interpreteren als de permanent bewoonde huisplaatsen van een boerenfamilie, dan zullen zij niet zonder burens in deze omgeving hebben gewoond. Enkele van die burens zouden dan toch hun huisplaats hebben gehad in het 10 ha grote plangebied van Vlaardingen-Vijfsluizen. In het plangebied zijn 131 boringen gezet in een grid van 25 x 25 m die zouden moeten volstaan voor het opsporen van de meeste in dit gebied te verwachten vondstrijke nederzettingsterreinen of vindplaatsen met een vondstlaag uit de periode IJzertijd - Nieuwe Tijd. In dat

opzicht is het opmerkelijk dat alle drie vondststrooiingen en cultuurlagen kleiner zijn dan 25 x 25 m. Het lijkt daarom niet uitgesloten dat in de 10 ha van plangebied Vijfsluizen toch nog enkele verborgen vindplaatsen liggen. Dat doet ons afvragen of dit algemeen gangbare boorgrid niet zou moeten worden geëvalueerd aan de hand van de omvang van vondststrooiingen en zogenaamde cultuurlagen in holocene bodemopbouw.

Vestigia Archeologie & Cultuurhistorie, Cees Koot

Zoetermeer | Dorpsstraat 110-112

In februari 2021 heeft archeologisch onderzoeksbureau IDDS Archeologie een proefsleuvenonderzoek uitgevoerd aan de Dorpsstraat 110-112 in Zoetermeer.

De aanleiding voor dit onderzoek is de geplande bouw van een appartementencomplex. De ligging van het plangebied aan de Dorpsstraat ter hoogte van het voor-

Het plangebied voorafgaand aan het onderzoek.

(Foto: IDDS Archeologie)



Het Huis te Palenstein op het minuutplan van 1819. (Bron: Beeldbank RCE)

malige kasteel Palenstein was, ondanks de geringe omvang, reden voor een hoge verwachting op archeologische resten. Dit kasteel werd gebouwd in het laatste kwart van de 14de eeuw en afgebroken in 1791. Daarna werd op het terrein een landhuis



Muurfunderingen in de proefsleuf.

(Foto: IDDS Archeologie)



gebouwd. In 1887 werd ook het landhuis afgebroken. In 1979, 1984-1986, 1992 en 2000 konden door de Archeologische Werkgroep Zoetermeer (AWZ) delen van het kasteel Palenstein worden opgegraven. Op het perceel Dorpsstraat 108 kon een lange smalle opgravingsgleuf dwars over de vermoedelijke hoofdburcht worden gelegd en de grachten ten noorden en ten zuiden ervan. In de gracht werden grote hoeveelheden middeleeuws aardewerk gevonden en goed geconserveerde voorwerpen van hout en leer. Bij onderzoek op het perceel Dorpsstraat 96 kon een gebouw op de voorburcht worden vrijgelegd. Op basis van de uitgevoerde onderzoeken is een voorlopige plattegrond van het kasteelterrein gemaakt. Bij het onderzoek in 2000 werden achter Dorpsstraat 108 en 110-112 slietenfunderingen van circa 1 m breed gevonden, met daarbij brokken zwaar uitgevoerd muurwerk (mon. med. dhr. R. Grootveld). Ook werd de gracht van het kasteel herkend.

Bij het onderzoek uit 2021 zijn drie muurresten gedocumenteerd. Gezien de geringe diepte, ligging en het baksteenformaat kan gesteld worden dat het niet om funderingsresten van het kasteel Palenstein gaat, maar om bebouwing uit de 18de of 19de eeuw.

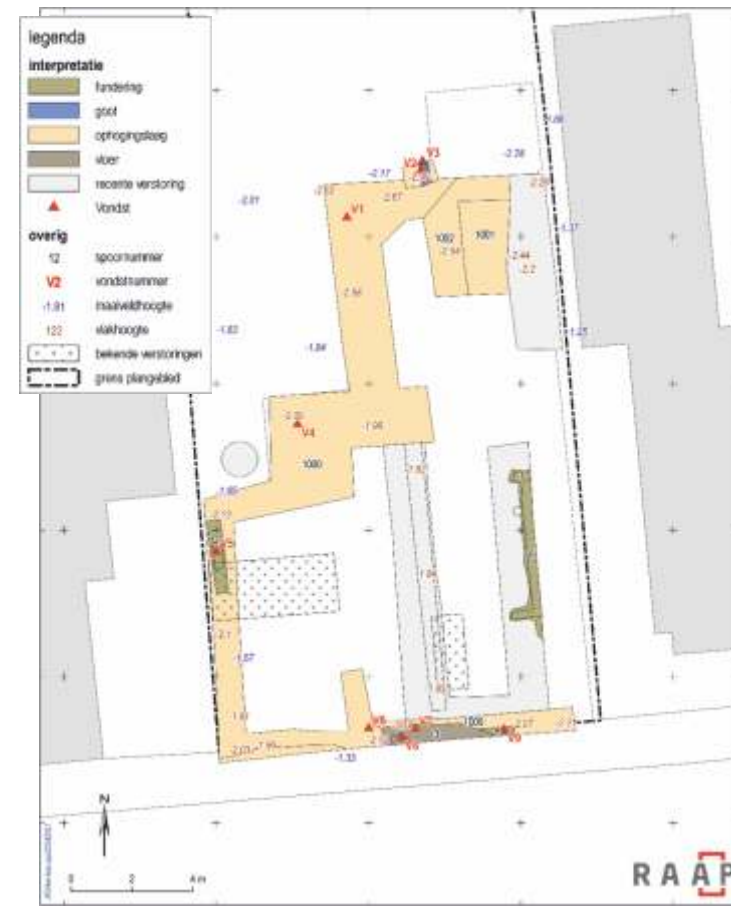
IDDS Archeologie,
Y. Meijer

Zuidplas – Moerkapelle | Moerdijkstraat 11

RAAP heeft tussen december 2020 en februari 2021 een archeologische opgraving uitgevoerd in het kader van geplande nieuwbouw aan de Moerdijkstraat 11 te Moerkapelle.

Het onderzoek bestond uit de begeleiding van de sloop- en graafwerkzaamheden en reikte niet buiten de omvang en diepte van die werkzaamheden. Daarom kon de bodemopbouw slechts in beperkte mate in kaart worden gebracht. Vanwege de relatief geringe ontgravingsdiepte zijn bij het onderzoek uitsluitend ophogingslagen gevonden. De natuurlijke afzettingen

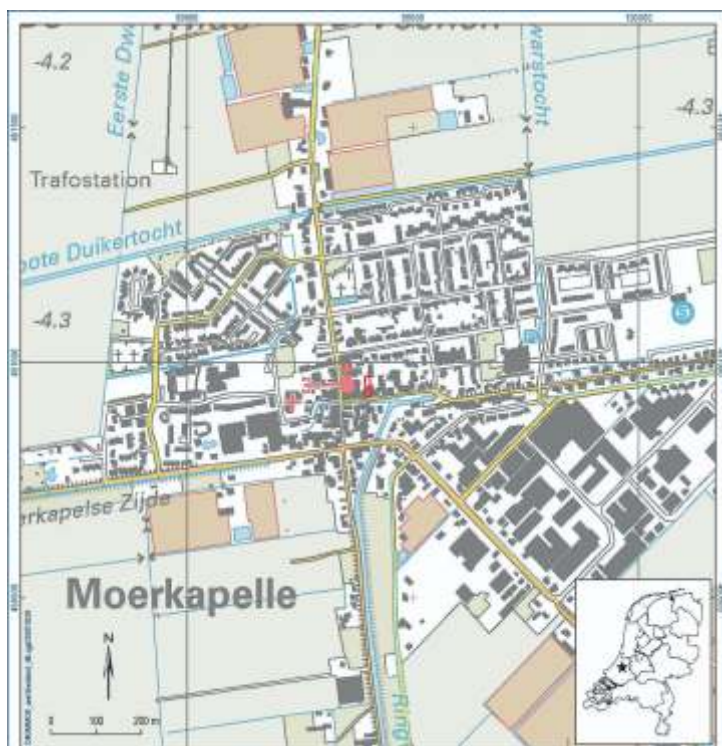
Allesporenkaart Zuidplas. (Tekening: RAAP)



uit het booronderzoek werden niet bereikt.

De ophogingen dateren uit de 17de tot de 19de eeuw. Het onderzoek heeft sporen van voormalige bebouwing (waarschijnlijk daterend uit de 18de eeuw) opgeleverd in de vorm van funderingen. Het bleek lastig deze aan bebouwing op historische kaarten te koppelen of om structuren te bepalen. De geringe diepte en omvang van de ingrepen was daar debet aan. Naast deze funderingen lag een goot. Direct langs de Moerdijkstraat werd tegen de stoep aan een deel van een bakstenen vloer gevonden, die was opgebouwd uit hergebruikte rode bakstenen met een afmeting van 17 x 8 x 4 cm dan wel 19,5 x 9,5 x 3,5 cm. Deze stenen dateren van na de tweede helft van de 17de eeuw of in de 19de eeuw. Opvallend is dat een deel van een molensteen verwerkt

De ligging van het plangebied. Inzet: ligging in Nederland (ster). (Tekening: RAAP)



Vloer S3 met rechtsboven de molensteen. (Foto: RAAP)

is in de vloer, ogenschijnlijk puur als deel van de vloer en niet met een andere functie. Waarschijnlijk hoorde deze vloer bij de winkel die eerder in het pand gevestigd was. Volgens informatie uit de beeldbank van Stichting Oude Zevenhuizen-Moerkapelle zou het dan gaan om de aardappelhandel van Siem Versloot. Ook de historische muur die gehandhaafd blijft in de nieuwbouw was onderdeel van deze voormalige aardappelhandel.

De molensteen is gemaakt van vesiculaire lava (ook wel 'tefriet' genoemd). Het fragment in de vloer vormt ongeveer een kwart van de oorspronkelijke molensteen. Het randvlak en het 'achtervlak' (niet het maalvlak) zijn handmatig afgevlakt, waarschijnlijk met behulp van een puntbeitel. Het maalvlak heeft reliëf gekregen door een stelsel van spiraalsgewijs geplaatste groeven. Het aanbrengen of verversen van dergelijke groeven op een molensteen werd en wordt aangeduid met de term 'bil-len'. De ruggen tussen deze groeven lijken niet of nauwelijks te zijn gesleten; het lijkt alsof de molensteen in nagenoeg nieuwe staat is gebroken. De diameter was ongeveer 70 cm, bij een dikte van circa 10 cm.



De molensteen. (Foto: M.A. Koeweiden, RAAP)

De complete steen zal ongeveer 80 kg hebben gewogen. Dit is aanmerkelijk meer dan bij de bekende handmolens uit de Romeinse Tijd en de (Vroege) Middeleeuwen, zodat het logisch lijkt dat het om een aangedreven molensteen gaat. In dat licht moeten ook de inkepingen worden gezien die vanuit het centrale gat (met een diameter van circa 14 cm) uitstralen. Dat zou deze molensteen tot de roterende loper maken die over de ligger draait.

RAAP, R.W. de Groot

DE MAKERS VAN HOLLAND

De herkomst van de boeren-pioniers in de tijd van de Grote Ontginning 900 -1300

Inleiding

In 2018 werd het 1000-jarig bestaan van 'Holland' als min of meer zelfstandige politieke eenheid herdacht. Als tamelijk willekeurige begindatum werd de Slag bij Vlaardingen (1018) gehanteerd. Minstens zo belangrijk als dat gevecht was de landschappelijke en economische transitie die in die tijd in volle gang was, en die bekend staat als de Grote Ontginning. Daarmee wordt bedoeld op het enorme totaalproject waarbij de prehistorische veenwildernis, die reikte van de Hollandse Duinen tot aan de Utrechtse Heuvelrug, in een paar eeuwen tijd veranderde in landbouwgrond.

Dit gebeurde met behulp van de eigen menskracht, spaden en kruiwagens. We kunnen alleen maar respect hebben voor de vele generaties boeren-pioniers, die daarmee in vierhonderd jaar de basis hebben gelegd voor het huidige Hollandse landschap en de economische betekenis van het gebied.

Maar waar kwamen al die arbeidskrachten vandaan? Aan het einde van de Karolingische periode woonden langs de kust en de rivieren van Holland volgens een schatting van archeoloog Menno Dijkstra zo'n 6000 mensen. In 1300 was dit aantal volgens een schatting van historicus Dick de Boer opgelopen tot zo'n 240.000 – een factor 40 in vier eeuwen tijd. Ging het hierbij uitsluitend om natuurlijke aanwas of kwamen daar ook mensen van buiten aan te pas? En als er sprake was van immigratie, om hoeveel personen ging dat, en waar kwamen ze vandaan?

Immigratie, wordt algemeen aangenomen - overigens zonder dat daar gericht onderzoek naar is gedaan. Vaak wordt gewezen op een opvallende 'taalwissel', die in Holland in de 11de eeuw plaatsvond en waarbij het 'Frankisch' het tot dan toe gebruikte 'Fries' vanuit het zuiden verdrong, dan wel zich ermee vermengde. Dat zou kunnen wijzen op het arriveren van Frankisch sprekenden uit (bijvoorbeeld) het Rivierengebied. Het geconstateerde verdunnen of verdwijnen van het Fries valt niet alleen samen met de Grote Ontginning, maar ook met langdurige conflicten met de Friese, Utrechtse en Vlaamse burenen, waarbij het meestal de Hollanders zijn die de strijd aangaan.

Een heel Hollands beeld, dat op waarheid berust. Sinds de Middeleeuwen kunnen koeien naar hartenlust grazen in de weilanden die het resultaat waren van de ontginningen. Het houden van vee kostte de boerenfamilie niet veel energie en leverde veel geld op. Vlees, huiden, boter en kaas vonden en vinden hun weg naar de markten. Holland is niet meer de belangrijkste veeteeltstreek. (Foto: Wikimedia)





Afbeelding uit de Sachsenspiegel, een Oudduits wetboek uit de 13de eeuw. De landheer, in het groen, overhandigt een boer, met strohoed, het contract wat hem het recht geeft het land te ontginnen en te bebouwen. (Bron: Sachsenspiegel-online.de)

Hun naam en dat van hun gewest valt voor het eerst in 1105. We kunnen veronderstellen dat dit een nieuwe, regionale identiteit weerspiegelt, waarschijnlijk ook een gezamenlijk beleefde dynamiek. Waar kwamen nu de 'Makers van Holland' vandaan? Aanwijzingen voor migratie proberen we te vinden door secundaire analyse van bestaand archeologisch onderzoek en aanvullend nieuw strontium-isotopenonderzoek aan meer dan honderd skeletresten van 'Hollanders' uit de periode 900-1300.

Historische context

Anno 900 bestond 'Holland' voor het grootste deel uit veenmoerassen, die vanaf circa 4000 voor Chr. waren ontstaan achter de barrière van strandwallen die zich toen begonnen te vormen en het achterland afsloten van de zee. Die strandwallen en de oeverwallen van de rivieren waren vanouds de bewoonde (en feitelijk de enige bewoonbare) plekken. Het veen was onbewoond, maar zeker niet onbekend. Het werd periodiek betreden door

jagers, vissers en herders, die er zomers hun vee lieten grazen. Men had er dus, voordat de ontginning begon, al een soort kaart van in het hoofd. Het waren geologische en meteorologische omstandigheden, van de droge 10de eeuw tot de stormvloed van de 12de eeuw, die het verloop van de veenontginning in hoge mate hebben bepaald. De droogte en het oprukken van de 'jonge' duinen verdreven de boeren van hun akkers op de strandwallen, de overstromingen verjoegen de bewoners van de oevers van de Maas en Vlie. De ontginningen waren het antwoord op deze gedwongen verhuizing.

Globaal begonnen ze al in de 9de eeuw door het initiatief van vrije boeren, gevolgd door de 11de-eeuwse cope-ontginningen (een middeleeuwse overeenkomst of contract om een gebied te mogen ontginnen) die door de graven van Holland werden geleid. Het proces verliep - naar wordt aangenomen - van noord naar zuid en vanuit de kuststreek naar het nog onontgonnen oosten.

Impressie van een ontgonnen Hollands veenland-schap omstreeks 1100, gezien vanuit de nog woeste hoogveenvlakte. (Illustratie: Nils Raavé)



Door het graven van sloten vanaf een 'ontginnings-as' werd het veen ontwaterd en konden de pioniers op de droge veengrond akkers aanleggen. Het droge veen verging vervolgens aan de lucht door oxidatie. De veenlaag werd daardoor steeds dunner en het maaiveld kwam lager te liggen. Door de bodemdaling werd de ontgonnen grond te nat om de akkers te handhaven en ontstond het veenweidelandschap dat we nog steeds kennen, en dat uitnemend geschikt was voor veeteelt. Het nieuwe, lage land was echter ook kwetsbaar voor overstromingen.



Samenwerken om het land te beschermen. De zorg voor afwatering en aanleg en onderhoud van dijken was een gezamenlijke taak van 'ambachten'. Vanaf de 13de eeuw gingen deze lokale polderbesturen samenwerken en ontstonden de hoogheemraadschappen. Het Hoogheemraadschap van Rijnland in 1225, Schieland volgde in 1273 en Delfland in 1289. Op de afbeelding hierboven uit de Sachsenspiegel zien we mensen een dijk aanleggen.

(Bron: Sachsenspiegel-online.de)

Met de aanleg van vaarten, kanalen, dijken, dammen, sluizen en molens, en het instellen van nieuwe organisatievormen als de waterschappen werd die bedreiging van het nieuwe land afgewend. Er wordt in dit verband wel gesproken van een *frontier economy*, zoals die in de 19de eeuw in de Verenigde Staten bestond, al ontbraken hier de inheemse bewoners die met geweld uit hun territorium verdreven werden. In de Hollandse moerasen was er niemand om te verdrijven. In beide gevallen werden grote aantallen boeren-pioniers aangemoedigd om zich op het nieuwe land te vestigen, aangetrokken

door gunstige vestigingsvoorwaarden. Ze werden ook aangelokt door goede inkomsten en kansen voor ondernemerschap. Er werd geïnvesteerd in kapitaalintensieve ondernemingen, zoals de productie van baksteen en mortel, scheepsbouw, haringvisserij en het maken van zuivelproducten. Deze 'proto-industrialisering' van middeleeuws Holland had een positieve invloed op de bevolkingsgroei, urbanisatie en op het bruto nationaal product per hoofd, dat bovendien samenging – en dat is niet onbelangrijk – met een naar verhouding hoog niveau van welzijn. Bij de rest van Europa lag dat op haast al deze punten duidelijk lager.

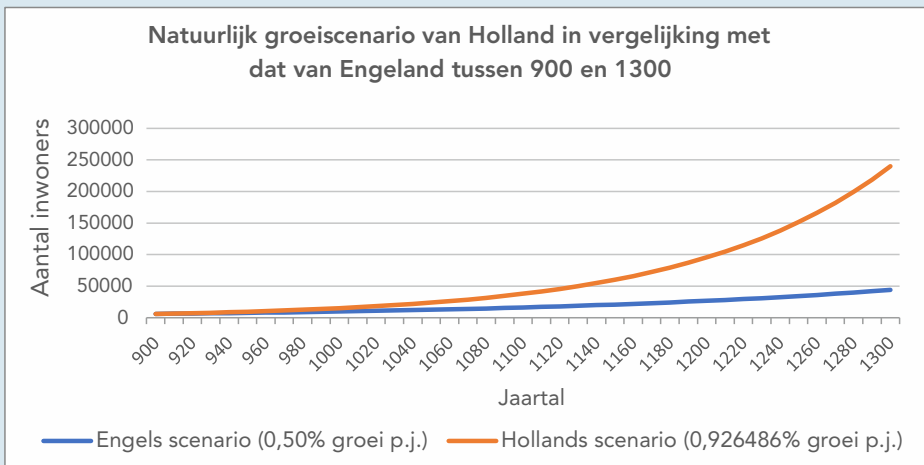
Voor een deel was dit welzijn van sociaal-culturele aard en hing samen met de ingrijpende emancipatieslag, die de Grote Ontginning met zich meebracht. Het vroeg-middeleeuwse feodale hofstelsel met zeer beperkte vrijheid voor de meeste boeren maakte plaats voor een veel opener samenleving van vrije boeren die de

ontginningen verzorgden en exploiteerden. Zij werden getalsmatig de dominante factor in de samenleving. Zij vormden ook een nieuwe maatschappelijke middenklasse, die tweederde deel van de grond in eigen bezit had. Deze verhouding was elders in 'Nederland' ongekend en behoorde tot de hoogste in Europa. Met de ontginningen kwamen, anders gezegd, ongebruikte reserves aan intellect, inzet en middelen beschikbaar, die de grafelijke overheid ook financieel en militair goed kon gebruiken. Ze leidden tot een vorm van coöperatie die niet langer gebaseerd was op personele banden tussen heersers en onderdanen, maar in rechten en plichten via contracten en afspraken tot noodzakelijke samenwerking. Het 'polderen' was hier geboren.

Deze gunstige voorwaarden lagen mede ten grondslag aan de enorme bevolkingsgroei in de periode 900-1300. Maar we herhalen de vraag: in hoeverre was dat het gevolg van natuurlijke groei en in hoeverre van immigratie?

Demografische context

Veranderingen in bevolkingsomvang worden bepaald door het verschil tussen geboorten en sterfgevallen en door het verschil van emigratie en immigratie. In het algemeen is niet migratie, maar geboorteoverschot over meerdere generaties de dominante factor. We kunnen berekenen hoe groot de natuurlijke groei (het geboorteoverschot) moet zijn geweest als die de enige drijvende kracht achter de bevolkingsaanwas tijdens de Grote Ontginning zou zijn geweest (dus geheel los van enige migratie). Er blijkt dan een constante groei van gemiddeld 0,926486% per jaar nodig te zijn om van 6.000 inwoners in 900 naar 240.000 inwoners in 1300 door te kunnen groeien.



Bovenstaand zijn de Engelse (0,50%) en de aangenomen Hollandse (0,93%) natuurlijke groei ingetekend. De eerste zouden we als het *theoretische minimumscenario* kunnen beschouwen en de laatste als *theoretisch maximum*. In werkelijkheid wordt de bevolkingsaanwas bepaald door groei + migratie. De demografische ruimte voor migratie ligt derhalve ergens tussen de blauwe en de oranje lijn en is afhankelijk van de *werkelijke natuurlijke groei in Holland tussen 900 en 1300*. Hoe groter de een, des te kleiner de ander, en vice versa.

#	Kerkhof	Periode skeletten	Aantal 5 – 19 jarigen	Aantal 5+	P(5-19)	R= a + bP(5-19) ^c bevolkingsgroei in %
1	Geddingmore	800-1170	27	57	0,473684	0,034 = 3,4%
2	Vronen	800-1297	34	98	0,346938	0,022 = 2,2%
3	Wolbrandskerke	1016-1033	54	207	0,260869	0,012 = 1,2%
4	Erkentrudekerke	1025-1273	13	53	0,245283	0,010 = 1,0%
5	Oosthoek	1197-1315	29	133	0,218045	0,067 = 0,7%

a= -0,05389, b= 0,12555 en c= 0,47788

Geschatte gemiddelde jaarlijkse natuurlijke groei (r) in % bij vijf middeleeuwse populaties in het graafschap Holland, berekend met de schattingsmethode van Boquet-Appel.

Dit percentage ligt bijna tweemaal zo hoog als het groeipercentage van 0,5% dat voor Engeland in dezelfde periode wordt aangenomen. Het is anderzijds veel lager dan biologisch mogelijk is. Een analyse van vijf van de acht onderzochte begraafplaatsen (zie onder) wijst uit dat het groeipercentage van 0,93% in vier gevallen (ruimschoots) overtroffen wordt, en in één geval wordt benaderd.

Alleen al op basis van deze cijfers kan de op het eerste gezicht explosieve bevolkingsgroei moeiteloos worden gehaald. We moeten daarnaast echter aannemen, alleen al op grond van de hierboven genoemde 'taalwissel', dat er ook sprake was van (grootschalige?) immigratie.

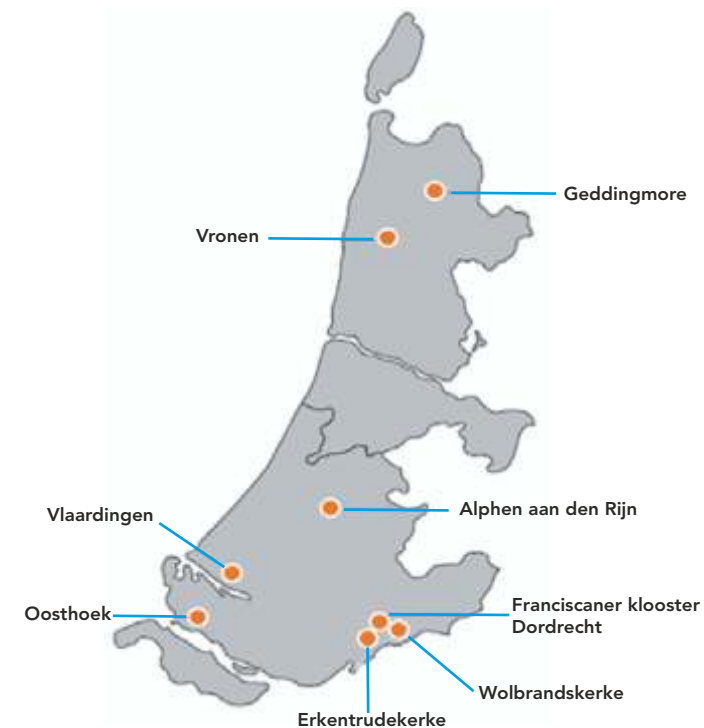
Methoden en materiaal

Op twee manieren is in het kader van mijn onderzoek getracht om in Holland immigratie tussen 900 en 1300 aan te tonen. Enerzijds is dat gebeurd met behulp van secundaire analyse van bestaand archeologisch onderzoek en anderzijds met aanvullend *nieuw* strontium-isotopenonderzoek aan archeologisch skeletmateriaal.

Er zijn bij gemeentelijke en provinciale archeologen en deponhouders slechts acht kerkhoven in Noord-

en Zuid-Holland bekend uit de periode van de Grote Ontginning, waarvan nog skeletmateriaal voorhanden is. Dat zijn van noord naar zuid: Geddingmore

(Blokhuizen, bij Schagen), Vronen (St. Pancras, bij Alkmaar), Alphen aan den Rijn, Vlaardingen, Dordrecht (een Franciscaner klooster), Wolbrandskerke (bij Dordrecht), Erkentrudekerke (idem Dordrecht) en de Cisterciënzer uithof Oosthoek bij Hellevoetsluis. Van al deze kerkhoven bestaan verslagen, tekeningen en foto's van de opgraving en worden menselijke resten bewaard in depots. De mate van compleetheid en detail verschilt natuurlijk en dat geldt ook voor de staat waarin het skeletmateriaal verkeert.



Kaart van Holland met de begraafplaatsen waar de bemonsterde gebitselementen vandaan komen.

Bij de secundaire analyse is alle beschikbare literatuur afgezocht op afwijkingen voor wat betreft artefacten en sporen van huizenbouw die in de context van de

begraafplaatsen zijn opgegraven. Met name het huisgemaakte aardewerk en (onderdelen van) het interieur lijken cultureel gezien het meest 'conservatief', en afwijkingen ten opzichte van wat men lokaal of regionaal zou verwachten, kunnen een indicatie zijn voor nieuwkomers. Nadeel van deze benadering is dat het materiaal oorspronkelijk met een geheel ander doel en andere vraagstelling is verzameld en geanalyseerd dan met migratie voor ogen.

In de graven zijn geen artefacten gevonden, afgezien van twee muntsieraden in Alphen en Erkenrudekerke, die weliswaar uitheems zijn, maar niet op migratie hoeven te wijzen. Sporen van huizen zijn in de context van de opgravingen van de begraafplaatsen nauwelijks gevonden, en waar dat wel het geval is geven ze geen uitsluitel over invloeden van buiten. Alleen de opgegraven fundamenten van de bij het Dordtse Franciscanerklooster behorende kerk wijzen op een bouwmeester uit (mogelijk) Vlaanderen, Duitsland of zelfs Italië. Maar dat zegt op zich niet veel over de mensen die hier begraven werden. Zijn invloeden van buitenaf af te lezen aan de wijze van begraven zelf? De begraafwijzen lopen zeer uiteen: van luxe tot zeer eenvoudig, maar expliciet 'uitheemse' invloeden zijn niet vast te stellen. Het kerkhof van Geddingmore wijkt af van de andere doordat er geen sprake is van begraven in kisten. Het kerkhof dateert echter uit de vroegste fase van de ontginningen, waar wat de wijze van begraven betreft, niet veel over bekend is. Andere factoren die een rol zouden kunnen spelen bij het suggereren van immigratie, zoals man-vrouwverhoudingen binnen de begraafplaats of de gemiddelde lichaamslengte (die indicatief kan zijn voor de algemene conditie van de populatie) zijn uit de analyse van de opgravingsgegevens lastig aan te wijzen. Voor zover er afwijkingen van het algemene

Wijze van begraven	Geddingmore	Vroonen	Alphen a/d Rijn	Vlaardingen	Wolbrandskerke	Erkenrudekerke	Dordrecht	Oosthoek
boomstam		X		X	X	X		
grafkelder							X	
(vermoeden van) sarcofaag		X						X
steenkist			X					
kist gesloten bodem		X					X	X
kist lattenbodem				X	X	X		X
plaggen wanden		X						
grafkuil met deksel				X	X		X	X
grafkuil	X			X	X	X	X	
onbekend/verspoeld			X	X	X	X		X

Wijze van begraven op de acht onderzochte middeleeuwse begraafplaatsen in Holland tussen 900 en 1300.

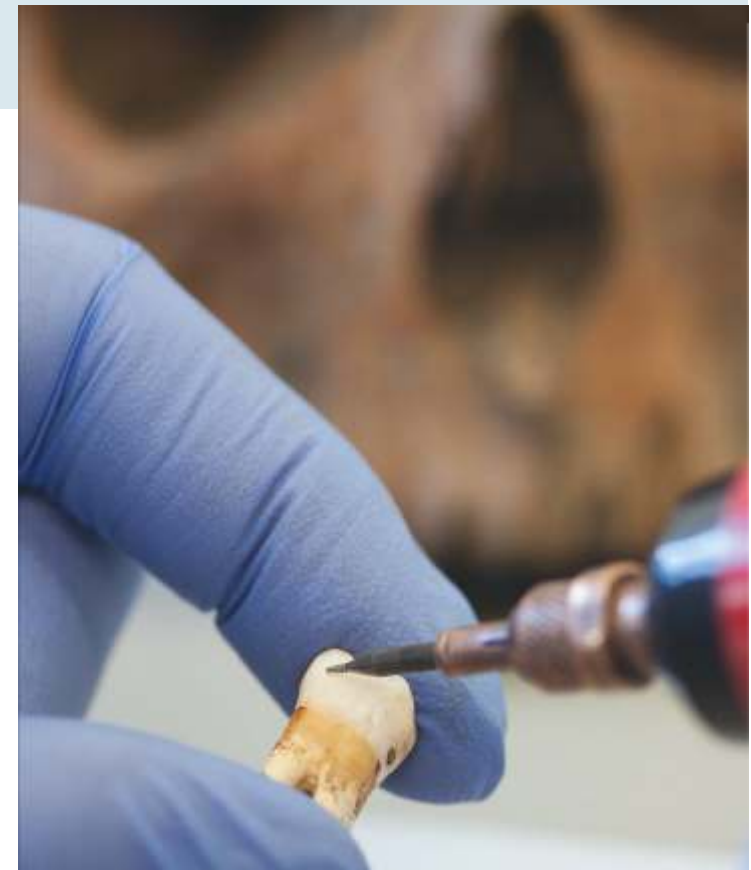
beeld te constateren zijn betreft dat Vlaardingen, waar sprake is van een mannenoverschot en een grote variëteit in schedelvorm, en Dordrecht/Franciscanerklooster, waar vanzelfsprekend een mannenoverschot is, maar ook de gemiddelde leeftijd hoger ligt dan elders. Voor Dordrecht werd het 'buitenlandse' metselwerk van de fundering al genoemd. Hieronder zal blijken dat de afwijkende positie van deze twee vindplaatsen wordt bevestigd door de uitkomsten van het isotopenonderzoek.

Strontium-isotopenanalyse

Minder ambiguere resultaten zijn te verwachten van het strontium-isotopenonderzoek, dat inmiddels prominent onderdeel uitmaakt van het moderne archeologische

Het bemonsteren van de gebitselementen.

(Foto: Lisette Kootker)



#	Middeleeuws Kerkhof	Huidige Gemeente	Depot	Periode gebits-elementen	Aantal gebits-elementen
1	Geddingmore	Blokhuizen	Noord-Holland	800 – 1170	15
2	Vronen	St. Pancras	Noord-Holland	800 – 1297	18
3	Alphen a/d Rijn	Alphen a/d Rijn	Zuid-Holland	1050 – 1225	10
4	Vlaardingen	Vlaardingen	Vlaardingen	1000 – 1050	10
5	Wolbrandskerke	Dordrecht	Dordrecht	1016 – 1033	7
6	Erkentruidekerke	Dordrecht	Dordrecht	1035 – 1273	10
7	Franciscanen	Dordrecht	Dordrecht	1246 – 1300	12
8	Oosthoek	Hellevoetsluis	Zuid Holland	<1197 – 1315	20
					102

Overzicht verzamelde gebitselementen uit Hollandse kerkhoven tussen 900 en 1300.

#	Vondstnummer	geslacht	Leeftijd in jaren	$^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$ ratio	$\delta^{18}\text{O}$ -waarde
Vlaardingen					
1	1856	vrouw	59-70	0,710256	
2	1848	man	21-23	0,710510	
3	1817	man		0,710594	
4	1831	onbekend	6		-1,8
5	1824	man	5-7		-2,8
6	1825	onbekend	1,5		-3,1
7	1792	vrouw	6-8	0,708693	-3,6
8	1818	man	62-70		-3,8
9	1827	man	45-50		-4,4
10	1812	man	21-23		-4,8
11	1815	vrouw	49-55		-4,9
12	1801	vrouw	40-60		-5,1
13	1805	man	16-17		-5,3
Dordrecht					
14	V134	man	65-71	0,709629	
15	V146	man	18	0,710030	
16	V144	vrouw	46-62	0,710222	
17	V145	man	40-80	0,711141	
18	V147	man	34-60	0,711330	
19	V130	man	61-66	0,712281	

Individen met afwijkende isotopenwaarden in Vlaardingen (1000-1050) en Dordrecht (1246-1300). (Van de Locht en Kars; Kootker)

onderzoek. De principes daarvan worden hier als bekend verondersteld; anders verwijzen we naar de Archeologische Kroniek van Zuid-Holland 2019, pagina 56. Van schedels afkomstig uit de acht genoemde begraafplaatsen zijn 102 kiezen verzameld. Daaruit zijn monsters genomen door dr. Lisette Kootker, verbonden aan de Vrije Universiteit in Amsterdam, teneinde de $^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$ ratio vast te stellen. De $^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$ ratio's van de personen uit Noord-Holland (namelijk van de begraafplaatsen van Geddingmore en Vronen) variëren alle tussen de 0,7091 en 0,7094.¹ Dit is een heel consistente dataset, die in zijn geheel binnen de voor Holland geldende range van 0,7088 – 0,7095 valt. Voor Zuid-Holland ligt dat iets anders. Er zijn 8 individuen met afwijkende $^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$ ratio's gevonden in de populaties van Vlaardingen ($n=2$) en Dordrecht ($n=6$). Daar kunnen we dan nog twee qua strontium-isotopenwaarde afwijkende Vlaardingse kiezen, die

¹ Er zijn in het onderzoek tien kiezen uit andere contexten onderzocht, waarvan één van de veronderstelde schedel van graaf Floris I. Deze kies had een afwijkende ratio, die goed te verklaren is doordat Floris buiten Holland opgegroeid zou kunnen zijn, maar ook doordat zijn dieet, gelet op zijn sociale positie, sterk kan hebben afgeweken van dat van zijn contemporaine streekgenoten.

in 2008 al aan het licht kwamen, bij optellen. Daarnaast zijn in Vlaardingen, eveneens in 2008, bij 26 skeletten van de begraafplaats tand- en botmonsters genomen voor zuurstof (O)-isotopen-analyse. Maar liefst tien individuen vertonen $\delta^{18}\text{O}$ -waarden die buiten de te verwachte bandbreedte van Vlaardingen vallen. Een van hen (vondstnummer 1792) heeft zowel een afwijkende O- als een afwijkende Sr-waarde, zodat het aantal individuen met een afwijkende isotopenwaarde in totaal 19 is.

Conclusie en discussie

Uit het voorgaande mag de conclusie getrokken worden dat er op demografische gronden getalsmatig maar weinig migratie te verwachten valt. Het gebrek aan afwijkingen in het archeologische vondstmateriaal bevestigt dat ook. De weinige afwijkingen die we kunnen constateren houden verband met Vlaardingen en Dordrecht. De uitkomst van het isotopenonderzoek is daarmee in overeenstemming. Het is wel de vraag of we hierbij te maken hebben met 'interne' migratie of 'internationale' migratie. Bij de afwijkende zuurstofisotopenratio's is deze vraag makkelijker te beantwoorden dan bij de afwijkende strontiumratio's. De individuen met verhoogde zuurstofisotopenratio's lijken zondermeer – ook naar huidige maatstaven – internationale migranten. Maar de qua strontiumwaarde afwijkende individuen kunnen ook komen van de pleistocene zandgronden (Noord-Brabant, Utrecht en Gelderland) en de noordelijke keileemgebieden (bijvoorbeeld in Drenthe en Gaasterland) in het huidige Nederland. Doch een internationale herkomst valt ook niet uit te sluiten. Omdat het gebied met de voor Holland geldende Sr-isotopenwaarden veel groter is dan het graafschap Holland alleen (zij bedekt bijna de helft van de kaart van huidig Nederland) blijft alle interne migratie tijdens de

Grote Ontginning binnen Holland en aanpalende gebieden onzichtbaar. Maar zij valt zeker niet uit te sluiten. Het lijkt zelfs aannemelijk dat in een vroege migratiebeweging Friezen van het noorden naar het zuiden van Holland zijn getrokken om hun landverlies na stormvloed te compenseren. Vervolgens zou de eerdergenoemde 11de-eeuwse 'taalwissel' in Holland kunnen wijzen op een tweede migratiebeweging van Neder-Frankisch sprekende pioniers uit het centrale rivierengebied, dat tot dezelfde Sr-'isoscape' als Holland behoort.

Maar als degenen met een afwijkend isotopenratio toch uit het (huidige) buitenland komen, aan welke herkomstgebieden moeten we dan denken?

Wat Vlaardingen aangaat: deze prille handelsplaats aan de Maasmond was begin 11de eeuw een schakel in het transport van goederen tussen Tiel en het achterland en regio's langs de zuidelijke Noordzee. We moeten dan denken aan de oostkust van Engeland, Vlaanderen of Normandië. Het in Vlaardingen gevonden hergebruikte scheepshout in grafkisten blijkt afkomstig uit het gebied rond Londen. Contemporaine bronnen, zoals die van

de kroniekschrijver Alpertus van Metz, vermelden contacten met Engeland expliciet.

Gezichtsreconstructie van een circa 40-jarige man die rond 1240 begraven werd bij het minderbroederklooster in Dordrecht.

(Illustratie: Hew Morrison)



Gezichtsreconstructie van een jongetje van ongeveer 6 jaar. Vlaardingen was rond het jaar 1000 een van de weinige plaatsen in Holland die meer was dan een dorp. Het dankte zijn bestaan aan zijn ligging langs de Maas, die de

plaats verbond met landen rond de Noordzee en Duitsland. Niet ver van de haven stond al eeuwenlang een kerkje, met een kerkhof eromheen. De Vlaardingers werden er vaak begraven in houten kisten. Ook dit jongetje werd daar ter aarde besteld. Hij leefde rond het jaar 1040 en stierf op ongeveer zesjarige leeftijd. Isotopenonderzoek wijst uit dat hij niet in Vlaardingen geboren was. Waarschijnlijk kwam hij van overzee, en zijn vader zal een schipper en/of handelaar zijn geweest, net als veel Vlaardingers van toen.

Het was opvallend dat vlakbij zijn grafkist nog een klein kind begraven lag van dezelfde herkomst, misschien een broertje of zusje.

(Illustratie: Hew Morrison)

komen uit het westen van Ierland en Engeland of de Franse kust. De 13de-eeuwse Dordtse kloosterbroeders met afwijkende Sr-waarden komen waarschijnlijk uit zuidelijker streken. De Franciscaner orde verspreidde zich

razendsnel over Europa. Zeven jaar na de uitzending van degenen met hogere zuurstofisotopenwaarden kunnen eveneens de eerste broeders (1221) hadden zij al een klooster in 's-Hertogenbosch gesticht en vandaaruit waren ze behulpzaam bij de oprichting van een klooster in Dordrecht. Er zullen zeker broeders mee zijn gekomen naar die plaats, hetzij uit Brabant of uit Duitsland en Italië.

Als we teruggaan naar de oorspronkelijke vraag: werd de bevolkingsgroei in Holland, en dan met name in de ontginningsgebieden, mede veroorzaakt door massale migratie vanuit het 'buitenland', dan blijkt dat niet uit het beschikbare archeologische en forensische materiaal. Alleen onder de Vlaardingers rond 1000 en de Dordtse kloosterbroeders rond 1250 bevinden zich wél veel nieuwkomers, maar zij waren zeker geen ontginnende boeren. Als zeelui/kooplui en als adviseurs/zielenhoeders zullen ze zeker een bijdrage hebben geleverd aan de maatschappelijke dynamiek van het graafschap, en zijn zij als zodanig niet los te zien van de ontwikkelingen in het kader van de ontginningen. Ook moet niet worden vergeten dat er sprake kan zijn geweest van – wellicht grootschalige – migratie vanuit omliggende regio's, die echter niet uit de isotopenanalyses naar voren komt.

Tegenover het gegeven dat natuurlijke groei ruimschoots kan hebben gezorgd voor de veertigvoudige toename van de bevolking tussen 900 en 1300, staat het gegeven van de 'taalwissel', die alleen door immigratie – en dan wellicht op grote schaal – kan worden verklaard. De waarheid zal, zoals zo vaak, in het midden liggen en mogelijk aan het licht komen naarmate meer data en technische onderzoeksmogelijkheden beschikbaar komen.

Hoe dan ook, in de periode tussen 900 en 1300 zijn

Holland en zijn gemeenschap van geëmancipeerde bewoners ontstaan, lieden met een eigen identiteit, die waarde hechtten aan hun vrijheid, maar ook bereid waren om op basis van enige gelijkwaardigheid nauw samen te werken in de polder.

*AWN Rijnstreek,
Joost Vorst*

Vlaardingen | Maassluissedijk

Ter voorbereiding op de realisatie van de Blankenburgverbinding zijn verschillende onderzoeken uitgevoerd. Eén van die onderzoeken is een archeologische inventarisatie in het gebied waar de nieuwe A24 wordt gerealiseerd. Deze nieuwe snelweg (de A24) zal de A20 bij Vlaardingen met de A15 bij Rozenburg verbinden.



De onderzoekslocatie op de topografische kaart 1:25.000. (Bron: Kadaster)

Het uitgevoerde archeologische onderzoek is divers en bestond in eerste instantie uit bureau- en booronderzoeken, maar later zijn ook proefsleuvenonderzoeken en

opgravingen uitgevoerd, waarbij verschillende archeologische vindplaatsen zijn ontdekt en onderzocht. Sinds 2018 is het consortium BAAK aan het werk om de Blankenburgverbinding te realiseren. Ook tijdens de werkzaamheden wordt nog regelmatig archeologisch onderzoek uitgevoerd.

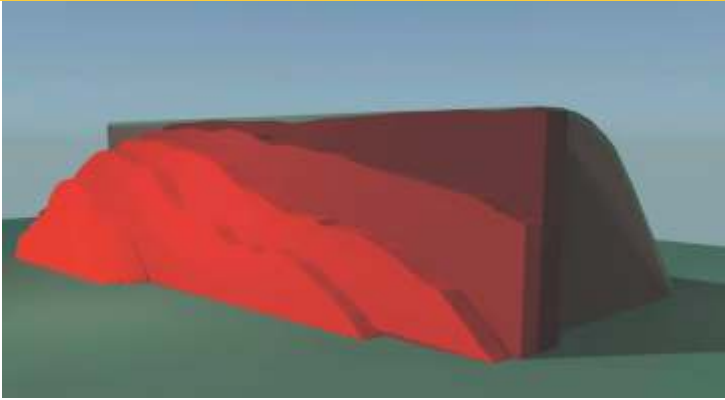
Eén van de onderzoekslocaties is de plek waar het tracé van de Blankenburgverbinding de Maassluissedijk kruist. Omdat voor de aanleg van een tunnelbak voor de snelweg een gedeelte van de dijk moest worden weggegraven, was dit een unieke kans om een dwarsdoorsnede van de dijk te documenteren. In februari 2020 heeft Econsultancy in opdracht van BAAK het onderzoek aan de Maassluissedijk uitgevoerd.*

* Met dank aan uitvoerder Evert Pasman en machinisten Harry en Hilgert van de firma P. Vos.



Onderzocht is een stukje dijk ter hoogte van de Maassluissedijk 202-204 in Vlaardingen. De dijk is aangemerkt als een historisch belangrijk element en daarom zijn het dwarsprofiel van de dijk en de bodem onder de dijk bestudeerd en vastgelegd. De Maassluissedijk gaat op basis van historisch en archeologisch onderzoek terug tot in de 12de eeuw. De Maassluissedijk is hoogstwaarschijnlijk aangelegd als reactie op de grote overstromingen van de Maas/het Scheur in 1134. Bij de stormen van 1163 is de dijk vervolgens doorgebroken, wat ook weer tot grote overstromingen leidde. Op plaatsen waar de dijk doorge-

Overzicht van het profiel door de dijk na de aanleg van de vijfde vertrapping. (Foto: Econsultancy)



Fasering van de dijk als 3D-model. (Illustratie: M. Valk)

broken was, is hij daarna meer landinwaarts gelegd. Deze meer landinwaarts gelegen dijk is onderzocht op een locatie in het westen van Vlaardingen, waar in de opbouw van de dijk ten minste zes verschillende fases zijn waargenomen (E. Louwe, H.J. Pierik & J.P. Flamman 2013). Vermoedelijk is de Maassluissedijk ter hoogte van het huidige onderzoeksgebied in het verleden niet doorgebroken en zou hier dus sprake zijn van de oudste (eerste) dijk.

Van oud naar nieuw: op de voorgrond de kern van de dijk uit de 12de eeuw. (Foto: Econsultancy)



Om de dwarsdoorsnede van de dijk veilig te kunnen aanleggen is er per meter diepte een vertrapping aangelegd. In totaal zijn er zes vertrappingsen, waarna de bodem onder de dijk in beeld is gebracht door middel van kijkgaten en boringen.

Bij het onderzoek lag de focus voornamelijk op de opbouw van de dijk. Om eventuele veranderingen in oriëntatie te onderzoeken is per vertrapping ook een archeologisch vlak aangelegd. Daaruit bleek dat de dijk niet is verschoven qua oriëntatie. De oudste kern van de dijk ligt aan de noordzijde en is nagenoeg intact. Het gaat hier om een 8 m brede en ruim 2 m hoge dijk, opgeworpen met sterk siltige klei.

Er is ook gebruikgemaakt van rietlagen ten behoeve van de watervoering.

Opvallend is dat er weinig vondstmateriaal is gevonden. Dit betekent dat in ieder geval voor de constructie van dit deel van de dijk geen huisafval werd gebruikt. Ook hebben de oudere bouwfases een sterk homogeen uiterlijk, wat er op wijst dat er sprake is van grootschalige, georganiseerde arbeid. Het grootste deel van de dijk, aan de zuidkant, heeft een zeer jonge datering (20ste eeuw).

*Econsultancy,
Rutger Elsma & Steven Brussé*

Alphen aan den Rijn – Hazerswoude-Dorp | Dorpsstraat, Zuidsingel en Rembrandtlaan

In 2019-2020 zijn bij de vervanging van de riolering enkele delen van de Dorpsstraat (werkput 3 en 5), de Zuidsingel (werkput 1) en de Rembrandtlaan (werkput 2 en 4); archeologisch onderzocht. Deze locaties zijn geselecteerd op basis van de archeologische waarden- en verwachtingskaart, bureauonderzoek, milieukundig onderzoek en de historisch-cartografische analyse uit de Quicksan.

De veenrestdijk

Op alle onderzochte locaties is sprake van een veenrestdijk. Dit is niet een door mensen opgeworpen dijk, maar het veenlichaam dat achterbleef nadat de omgeving was afgegraven. De ontginningen vonden hier vanaf de 13de eeuw plaats. De dijk is een historisch overblijfsel daarvan, waar Hazerswoude-Dorp uiteindelijk op is ontstaan. De dijk bestaat uit een dik pakket veen, gelegen op kleiafzettingen, afgewisseld met veenbanden. Overstromingen en perioden van rust waarin zich vegetatie kon ontwikkelen, hebben elkaar dus afgewisseld. De top van het veen, dat aan de westzijde van de Dorpsstraat nog enigszins intact leek (werkput 5), is door 14C-onderzoek gedateerd in de eerste helft van de 15de eeuw. Onderzoek laat zien dat er tredplanten, graan en grassen waarop grote herbivoren hebben

De veenrestdijk waarin al een riool was ingegraven.

(Foto: ADC)





Onderzoeksbieden
 Begeleide delen
 Vervallen onderzoeksgebied

Ligging van de onderzoekslocaties. (Tekening: ADC)

gegraasd, groeiden en dat het landschap dus door mensen geëxploiteerd werd. Ook lagen er op het verdroogd hoogveen heidegebieden.

Toch kwamen er in de omgeving ook nog natuurlijke biotopen voor, zoals natte poelen met berken en

Enkele voorbeelden van de funderingen die gevonden zijn. (Foto's: ADC)



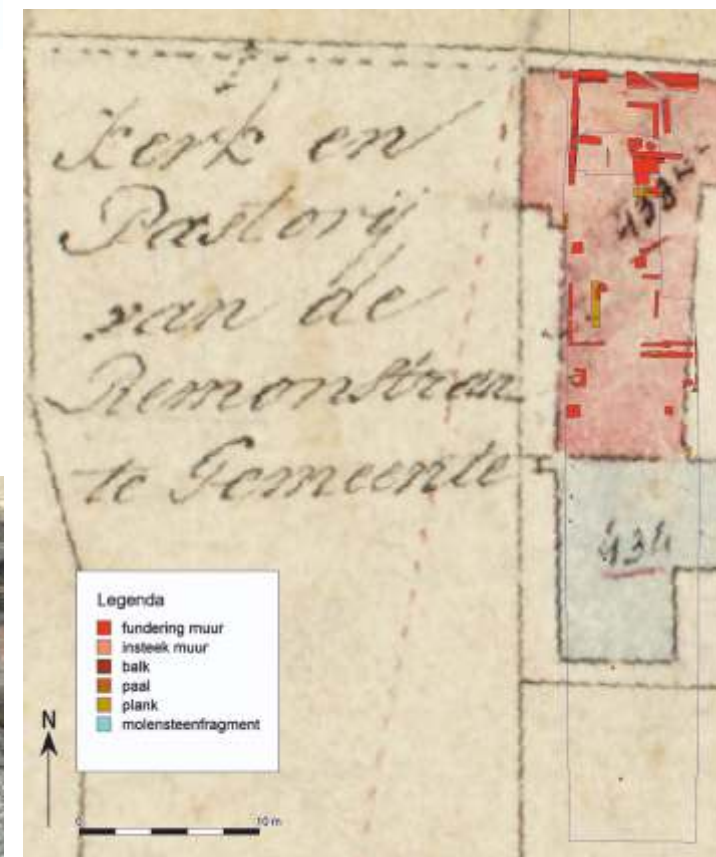
bosschages met onder andere hazelaar. Hoewel de omgeving flink werd afgegraven en er al lintbebouwing was in het midden van het dorp, was daar in de 15de eeuw in het westen nog geen sprake van. Van de veenrestdijk zijn profielen gedocumenteerd. Omdat de rioolsleuf parallel aan en in het midden van de dijk liep, is er geen dwarsprofiel over het hele dijklichaam gedocumenteerd. Een dergelijk profiel zou meer informatie kunnen geven over de opbouw van de dijk: mogelijk zijn er verstevigingen aangebracht, die

nu niet zijn gevonden. Dit zou een speerpunt kunnen zijn bij toekomstig onderzoek.

De Pastorij

Aan de noordzijde van de Rembrandtlaan zijn resten van funderingen gevonden die bij de Pastorij van de Remonstrantse Gemeente horen. Afgaand op historische bronnen is deze waarschijnlijk aan het begin van de 17de eeuw gebouwd. De gebruikte bouwmaterialen geven hierover geen exact uitsluitsel, want er zijn zowel houten planken uit de 15de en 16de eeuw als bakstenen uit de 13de en 17de eeuw gebruikt.

De funderingen geplot op de kadastrale minuut van circa 1832.



Waarschijnlijk zijn de meeste materialen dus hergebruikt: zo was in één fundering ook een fragment van een molensteen aanwezig. De funderingen bestonden uit naar onder toe verspringende bakstenen, met daaronder slieten en planken. De funderingen waren echter ondiep en de slieten in een enkele rij geplaatst, waardoor de funderingen op het slappe veen niet heel erg stevig kunnen zijn geweest. Het is dan ook niet vreemd dat er in historische bronnen meerdere keren over reparaties aan het pand wordt gesproken. Achter de pastorie moet een (schuil)kerk hebben gelegen. Ter hoogte van deze locatie zijn slechts drie houten slieten gevonden: dit is alles wat er van de kerk is overgebleven.

Voor de toekomst

Tijdens de begeleiding zijn sporen die in de weg lagen voor de bouw gedocumenteerd en verwijderd; funderingen in – en tot 80 cm vanaf – de west- en oostwand van de werkputten 3 en 4 konden in situ bewaard blijven. De funderingen lopen buiten de werkput verder en daarom is de vindplaats ook in de toekomst nog van archeologische waarde.

ADC ArcheoProjecten, H. van Engeldorp Gastelaars

BIJZONDER ONDERZOEK

Nieuw licht op Valkenburgse skeletten

In 1985 zijn op de vindplaats Valkenburg-Marktveld honderden graven uit de Romeinse Tijd opgegraven. Het was de laatste rustplaats van de militairen die in het nabijgelegen castellum gelegerd waren en van de burgers uit de vicus die bij de wallen van het fort was ontstaan. Verreweg de meeste graven zijn crematiegraven, zoals in die tijd (circa 40-275 na Chr.) en cultuur

gebruikelijk was. Alleen heel jonge kinderen werden onverbrand begraven; en er zijn tientallen van zulke kindergraven blootgelegd. In Valkenburg is echter ook een groep volwassenen, voor het grootste deel mannen in de kracht van hun leven, onverbrand ter aarde besteld.

In het Archeologiehuis Zuid-Holland startte in Juli 2021 de tentoonstelling (nog te zien tot oktober 2022) 'Oude botten, nieuwe verhalen' over het wetenschappelijke onderzoek van archeologisch skeletmateriaal. (Foto: TGV)

Waarom kregen zij zo'n uitzonderlijke begrafenis? De 34 onverbrande skeletten van volwassenen hebben nog wel meer opvallende kenmerken. Veel doden waren heel slordig begraven. Ze zijn in een grafkuil gegooid of zelfs geperst en hebben niets meegekregen in hun graf. Archeologen hebben daarom steeds gedacht dat het buitenstaanders waren: vreemdelingen, vijanden, slaven, lijdens aan een ernstige ziekte of misschien een combinatie hiervan. Uit onderzoek van de botten is gebleken dat de meeste van deze mensen lang waren voor hun tijd. Beschadigingen en slijtage aan botten en tanden

lieten zien dat ze zware fysieke arbeid hadden verricht. Onderzoek naar de samenstelling van de isotopen van het element strontium (Sr) in de tanden van 16 skeletten heeft aangetoond dat 11 van deze doden mogelijk waren opgegroeid in de omgeving van of in het Hollandse kustgebied, of in een gebied met soortgelijke isotopeenwaarden. De andere 5 personen kwamen echter ergens anders vandaan. Op een tentoonstelling in het Archeologiehuis Zuid-Holland over onderzoek aan archeologisch skeletmateriaal in de provincie wordt aandacht besteed aan twee personen uit deze laatste groep: een jonge man en een jonge vrouw van circa 25 jaar oud, die samen in één grafkuil zijn begraven. In het





Een jonge man en een jonge vrouw van circa 25 jaar oud, die samen in één grafkuil zijn begraven.

(Foto: Vrije Universiteit Amsterdam)

kader van deze tentoonstelling is aanvullend strontium- en zuurstofisotopenonderzoek uitgevoerd aan deze twee personen, die gedocumenteerd zijn als individu 19A en 19B. Daarvoor zijn enkele kiezen uit beide schedels bemonsterd. Het voedsel dat deze mensen in hun jeugd hebben genuttigd, vertaalt zich in de isotopenwaarden in het tandglazuur, waarvan de samenstelling na de vorming ervan onveranderd blijft. Het isotopenonderzoek richt zich dan ook specifiek op de reconstructie van de mobiliteit van deze personen. Het is duidelijk dat er een grote variatie in zowel de Sr-ratio als de zuurstofisotopenwaarden zit. Beide jonge mensen zijn pas na ongeveer hun 16de levensjaar in de regio Valkenburg komen wonen. De isotopische verschillen tussen de M1 (eerste kies), M2 (tweede kies) en M3 (derde kies) laten zien dat de twee in hun jeugd erg mobiel zijn geweest: zij hebben niet op één vaste plek hun jeugd doorgebracht. Individu 19A (de jonge man) is zeker op of kort na het 3de levensjaar, op of kort na zijn 6de levensjaar en ten slotte na zijn 16de levensjaar van woonplaats veranderd. De herkomst van het genuttigde voedsel is daarmee veranderd, wat de isotopische verschillen tussen de drie kiezen veroorzaakt. De zuurstofisotoopwaarde (O) van de tweede kies is ook lager dan dat wij in Nederland verwachten. Het is zeer waarschijnlijk dat individu 19A niet alleen niet uit de regio, maar zelfs niet uit (het huidige) Nederland komt. Van 19B, de jonge vrouw, zijn alleen de eerste en de derde kies onderzocht. De Sr-ratio's in beide kiezen zijn hoger dan die van de regio Valkenburg. Ook de O-waarde van de eerste kies is lager dan wat verwacht wordt in Nederland.



De monsters uit de kiezen worden geanalyseerd met een massaspectrometer in het laboratorium van de VU.

(Foto: Lisette Kootker)

Hoewel alternatieve scenario's mogelijk zijn, kan worden verondersteld dat ook 19B niet uit Nederland komt. Waar beide personen wel vandaan komen is aan de hand van deze gegevens niet te zeggen. Ze kwamen in ieder geval niet uit dezelfde regio. Jammer genoeg is ook niet méér bekend over de jaren waarin zij opgroeiden en in Valkenburg verbleven. Het is tot nu toe niet gelukt ¹⁴C-dateringen aan het skeletmateriaal te ontlocken. Maar we kunnen ons wel aan een voorzichtige reconstructie wagen. De twee onbekende doden hebben hun jeugd doorgebracht in den vreemde, regelmatig verhuizend. Uiteindelijk kwamen ze langs onbekende wegen in Valkenburg terecht en hebben elkaar daar ontmoet en gekend – mogelijk heel goed gekend, gezien hun gemeenschappelijke graf. De gezamenlijke begrafenis wijst er echter ook op dat ze vrijwel tegelijkertijd zijn gestorven. Of er een intiemere relatie tussen hen bestond, is daarmee nog niet gezegd. De afwijkende manier waarop ze begraven zijn en de sporen van harde lichamelijke arbeid wijzen erop dat ze behoorden

tot een aparte groep binnen de gemeenschap; een groep waarvan de leden waarschijnlijk niet de beste posities bekleedden. Het blijft echter speculatie. Om meer inzicht te krijgen in wie de mensen uit Valkenburg Marktveld nu precies waren en wanneer ze leefden, zal in de komende jaren in het kader van het project Constructing the Limes meer onderzoek naar deze opmerkelijke populatie worden gedaan. Het is verreweg de grootste groep personen uit de Romeinse Tijd die onverbrand op één locatie zijn bijgezet.

Isotope Archaeology & Forensics group, Department of Earth Sciences, Vrije Universiteit Amsterdam, Lisette M. Kootker

Archeologie van de Oude Duinen

In opdracht van de provincie Zuid-Holland is afgelopen jaar onder de noemer 'de archeologie van de Oude Duinen' een bureaustudie gedaan naar de te verwachten en mogelijk te verwachten vindplaatsen en vondsten in

Veldkartering in een stuifkuil ter hoogte van een vindplaats uit de IJzertijd (zie ook bijdrage Monster – Molenslag). (Foto: Archeologie Delft)



de Natura 2000-gebieden van Solleveld en Kapittelduinen, in de West-Nederlandse kuststrook van de gemeente Westland en delen van de gemeenten Den Haag en Rotterdam. In deze gebieden zorgt de natuur er vaak voor dat er archeologische resten en sporen worden gevonden en tegelijkertijd dat het archeologische bodemarchief verstoord wordt. Dit vergt dikwijls directe actie. Met de studie zijn de bekende bedreigingen, verstoringen en ingrepen in kaart gebracht en gekoppeld aan bekende en nog te verwachten archeologische vindplaatsen, met als doel richtlijnen op te stellen om het bodemarchief hier te beschermen tegen toekomstige bedreigingen. Er is een multidisciplinaire benadering toegepast, gebruikmakend van gegevens uit de archeologie, de fysische geografie en bodemkunde, de hydrologie en in beperkte mate ook van biologisch-ecologische data. De kernvraag is op welke



De vindplaatsen in het plangebied.

Legenda:

- 1) Ockenburgh 2) Segbroekpolder/Ockenburgh
- 3) Ockenrode 4) Ockenburgh grafveld
- 5) Monsterse Geestje 6) Ockenburgh
- 7) Monsterse Geestje 8) Monsterse Geestje
- 9) Kijkduin 10) Solleveld 11) Ockenburgh
- 12) Waterleidingduinen
- 13) Monster waterleidingduinen 14) Strand
- 15) Monster 1/Hoek van Holland 5. 16) Loosduinen
- 17) Hoek van Holland 2. 18) Hoek van Holland 3 en 4.
- 19) Ockenburgh 20) Ockenrode landhuis
- 21) Molenslag 22) Monster 23) Zandmotor
- 24) Meer en Bos
- 25) Haagweg.

(Tekening: Archeologie Delft)

manier we ervoor kunnen zorgen dat het door verstuivingen bloot komen liggen van het archeologische bodemarchief systematisch wordt ontdekt én gedocumenteerd.

Het antwoord is dat dit deels is op te vangen door aan te haken bij bestaande en structurele overlegstructuren voor ingrepen in het plangebied. Een serieuze professionaliseringsslag bij de archeologische werkzaamheden begint bij het in kaart brengen van wat er eigenlijk al bekend is in het gebied en uit welke periode, in relatie tot het onderliggende landschap van destijds.

Monitoring van de archeologie in de Oude Duinen wordt op het moment met enige regelmaat uitgevoerd door vrijwilligers van de AWN afdeling 's-GRAVENhage. Enkele conclusies van het rapport zijn zeer interessant, omdat bijvoorbeeld maatregelen die soms vanuit natuurbeheer al zijn genomen, vaak goed blijken te combineren met archeologische beheersmaatregelen. Dat geldt ook voor de toe te passen archeologische methodiek, die grotendeels als maatwerk te bestempen is. De geformuleerde aanbevelingen zijn als volgt samen te vatten: ten eerste is het verstandig om jaarlijks budget voor vondstmeldingen in de meest brede zin van het woord te reserveren. Hieruit kan een professionele archeoloog met een 'brandweerfunctie', die samenwerkt met actieve amateur-archeologen worden gefinancierd. Dit maakt het mogelijk het gebied te monitoren en de vrijgestoven vindplaatsen afdoende te documenteren. Het geheel kan gecompliceerd worden met een regio-specifieke, risico-verwachtingskaart voor de combinatie van archeologie-grondwater-reliëf-vegetatie-paleogeografie. Qua uitvoering kunnen proefsleuven, maar ook de combinatie van booronderzoek en oppervlaktekarteringen volstaan, waarbij de focus kan liggen op informatieverzameling van vindplaatsen in de Oude

Duinen, ook als het gaat om de opbouw en de datering van bodem- en cultuurlagen.

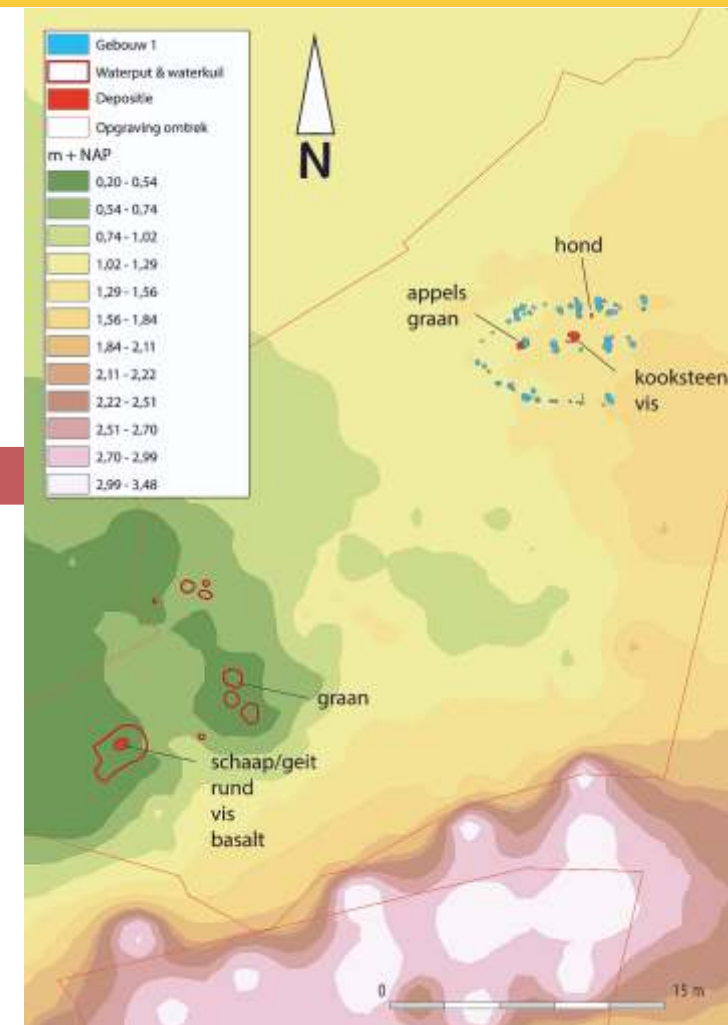
Tot slot zou cultuurhistorische informatie veel vaker moeten worden gecommuniceerd naar gebruikers, bezoekers en recreanten, omdat de informatie over de combinatie van natuur en cultuur juist in de duinen een onderbouwing betekent voor beleid om daar zorgvuldig mee om te blijven gaan, ook in de toekomst.

Archeologie Delft, Jean Paul Bakx

UITGEWERKT OUDER ONDERZOEK

Den Haag | Ockenburghstraat 45

In de Archeologische Kroniek Zuid-Holland van 2020 is een eerste inzicht gegeven in de resultaten van de opgraving op het voormalige tennispark Ockenburgh. Bij de uitwerking zijn de resultaten gepreciseerd, deels gecorrigeerd en aangevuld (Lehmann 2021). In de Bronstijd was het duingebied in Den Haag sterk golvend. Ten noorden van een hoog duin is een cluster van circa 540 sporen gedocumenteerd. Het overgrote deel van de sporen bestaat uit paalkuilen in alle vormen en palenrijen. In het centrum van het cluster liggen meerdere vlekken en kuilen met houtskoolconcentraties, waarvan sommige aardewerk, kookstenen, verbrand bot, vuursteenfragmenten en zelfs fragmenten van barnsteen bevatten. De sporen, in combinatie met het vondstmateriaal, wijzen in de richting van een huisplaats met drie elkaar opvolgende gebouwen. Gebouw 1 is als een tweebeukig huis met een lang-ovale plattegrond met rondom palenrijen geïnterpreteerd. De structuur is oost-west-georiënteerd, tot 6,00 m breed en ten minste 9,10 m lang. Doordat de oostkant van de plattegrond volledig is verstoord, net als delen van de noord- en zuidkant, kunnen we over de



Gebouw 1 met waterput en laaggelegen waterkuilen op het gereconstrueerde prehistorische landschap in de Bronstijd. De waarden boven de 2,00 m + NAP zijn geschat en georiënteerd aan het huidige maaiveld. (Tekening: Gemeente Den Haag)

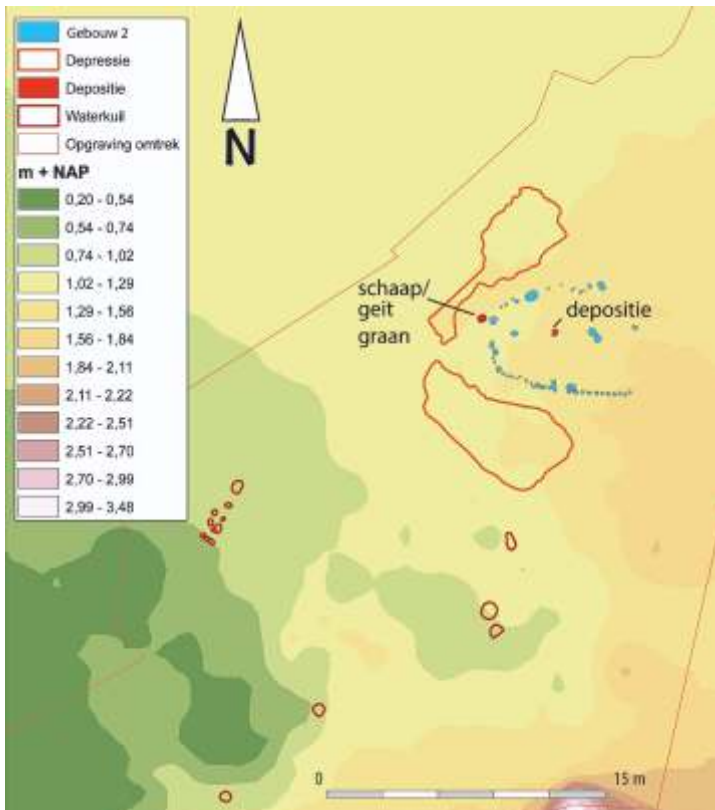
oorspronkelijke lengte van de structuur weinig zeggen. Waarschijnlijk was de structuur langer. De middenstanders hebben van hart tot hart een onderlinge afstand van circa 1,50 m. Uit de coupes blijkt dat het om

dubbele palen gaat. Behalve de middenstaanders in het uiterste oosten hebben de paalkuilen een behoorlijke diepte (tussen 41 en 60 cm). In de noordelijke ingang zijn de botten van een jonge hond gevonden. In de paalkuilen zijn verbrande appels, graan, vis en gebarsten kookstenen gevonden.

Gelijktijdig met gebouw 1 is waarschijnlijk ook een waterput met vlechtwerkwanden in gebruik. Deze ligt 30 m ten zuidwesten van het huis in een depressie. Ook hierin zijn botten van dieren gevonden, waaronder een kaakdeel van een kabeljauw. Door het stijgen

Gebouw 2 met erlangs gelegen depressies, waterkuilen en steigertje op het gereconstrueerde prehistorische landschap in de Bronstijd.

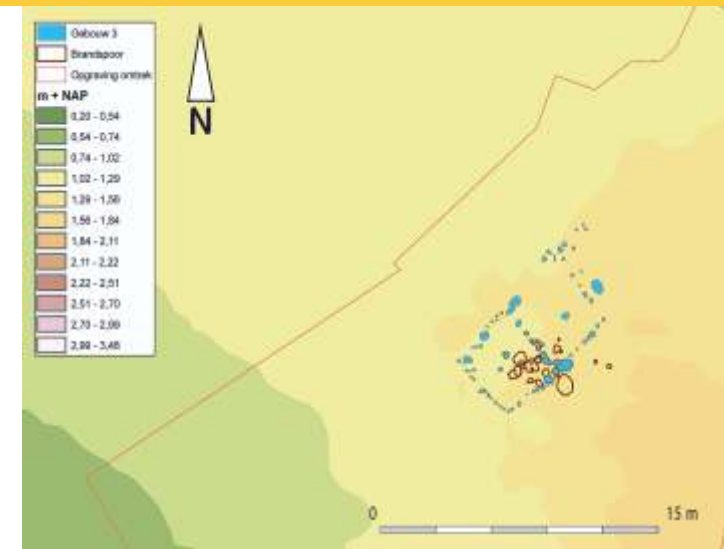
(Tekening: Gemeente Den Haag)



van het grondwater raakte de waterput geleidelijk buiten gebruik. De depressie liep vol met water en veenvorming kwam op gang.

Waterkuilen langs de hogergelegen rand van de depressie namen de plaats in van de waterput als watervoorziening voor mens en dier. Gebouw 1 wordt op bijna dezelfde plek door het soortgelijke gebouw 2 vervangen. Ook hiervan is de oostelijke kant verstoord. De paalkuilen van de middenstaanders hebben een regelmatige afstand van gemiddeld 2,15 m tot elkaar. In de zuidwand zat een 90 cm brede opening. In de westelijke kopse kant van de plattegrond zat een tweede opening. In een kuil 30 cm ten westen van de noordelijke paalkuil lag een dierbegraving van een schaap/geit met snijsporen aan de botten. Twee depressies rond het gebouw waren mogelijk huisgreppels. De ingangen corresponderen goed met de onderbrekingen in deze depressies. Verschillende 14C-dateringen uit monsters van de gebouwen 1 en 2 en ook van de waterput en -kuilen

Coupefoto van dubbele paalsporen s269 en s270 van gebouw 1. (Foto: Gemeente Den Haag)



Gebouw 3 geprojecteerd op het gereconstrueerde prehistorische landschap in de Bronstijd.

(Tekening: Gemeente Den Haag)

dateren in de Midden-Bronstijd A, tussen 1650 en 1500 voor Chr. Nadat de huizen in onbruik zijn geraakt, werd de huisplaats als akker gebruikt. Een 14C-datering uit de akkerlaag leverde een datering op in de overgang van Midden-Bronstijd A naar B.

In de Midden-Bronstijd B is wederom op dezelfde locatie gebouw 3 gebouwd. Dit gebouw is van een geheel andere lay-out en oriëntatie dan de voorgaande gebouwen. Het is noordoost-zuidwest georiënteerd, minimaal 8,10 m lang en 4,4 m breed. Verstoringen aan de noordwest- en de noordoostkant doen vermoeden dat de structuur oorspronkelijk langer was. In de basis is ook gebouw 3 tweebeukig, met de paalsporen als centrale middenstaanders. Ook nu bestaan de wanden uit paalsporen van verschillende dieptes. Duidelijke verschillen met de andere gebouwplattegronden van de Ockenburghstraat zijn het meer rechthoekige grondplan en de binnenwanden tussen de middenstijlen in.

Deze binnenwanden delen het gebouw op in ten minste twee ruimtes van ieder 3,6 m breed. Sporen van de noordelijke lange wand zijn nauwelijks bewaard gebleven.

Alle gebouwen lijken te zijn afgebrand. In de grote centrale kuil in het midden van gebouw 1 zijn kookstenen, verbrand botmateriaal van vis en zoogdieren, vuursteen en aardewerk terechtgekomen. Het lijkt erop dat deze kuil na het afbranden van het huis eerst is vergroot, om er vervolgens zaken in 'op te ruimen'. Het is niet helemaal duidelijk of de brand een bewuste handeling of een ongeluk was. Maar ook de opvolgende structuur is afgebrand en in de centrale paalkuil van gebouw 2 is ook een soortgelijke depositie gevonden. Ook het centrale gedeelte van gebouw 3 is afgebrand. Na deze brand is de huisplaats wederom opgeruimd en opnieuw in gebruik genomen als akker. Gezien de zorgvuldige afhandeling van de branden en het daaropvolgende gebruik van de plek als akker, lijkt de gang van zaken intentioneel te zijn.

Archeologie Den Haag, Karsten Lehmann

Een ijzertijdvindplaats in duingebied Solleveld bij Monster.

In de Kroniek over 2019 werd al bericht over de opgraving van een vindplaats uit de Late IJzertijd op het voormalig campingterrein Molenslag in het duingebied Solleveld bij Monster. De bewoningsmogelijkheden van dit gebied werden sterk bepaald door de dynamiek van het Oude Duinenlandschap. Op lokale stuifduintjes, waarvan het reliëfverschil met het omliggende gebied niet meer dan een meter zal zijn geweest, werd door de eeuwen heen volop gewoond.

Na uitwerking en rapportage van de opgravingsgegevens is gebleken dat de oudste activiteiten dateren uit

de Midden-IJzertijd, ergens tussen 357 en 278 voor Chr. Op dat moment ligt er op de zuidelijke flank van het duin een akker. De top van het duin lijkt te zijn verstoven. Na een periode van (o)verstuiving, waarbij een pakket stuifzand van ten minste 50 cm is afgezet, is er voor het eerst sprake van bewoning op het duin, vermoedelijk tussen 300 en 250 voor Chr. Op de top van het duintje stond een trapeziumvormig, tweebeukig gebouw van slechts 5,25 m lang. In een oude paalkuil en een voorraadkuil is een deel van de huisraad, in gedeeltelijk verbrande toestand gevonden, die daar na afbraak van het gebouw is achtergelaten. Deze deposities kunnen mogelijk als het relict van een verlatingsritueel worden geïnterpreteerd.

In de Late IJzertijd wordt

Overzicht van de verschillende bewonings- en gebruiksfasen van het opgegraven areaal.

(Tekening: Archeologie Delft)



op bijna dezelfde plek een nieuw gebouw geplaatst, maar met een andere oriëntatie en constructie, namelijk bijna twee keer zo lang en met een eenbeukige indeling. Op het huiserf zijn verder nog enkele kuilen gevonden.

Huisplattegronden uit de IJzertijd worden in het duingebied van het westelijk kustgebied tussen Rijn en Maas maar weinig gevonden. Van de twee hier besproken gebouwplattegronden zijn in de literatuur geen exacte parallellen voorhanden. Het oudste gebouw vertoont enige gelijkens met één van de drie huisplattegronden uit de Midden-IJzertijd die bij een eerdere opgraving op het campingterrein in 2016 zijn opgegraven.

Wat opvalt, is dat alle plattegronden vrij smal zijn. Zo'n smalle constructie lijkt typisch voor het Oude Duingebied en wijkt af van de voorbeelden die we kennen van huizen op de klei- en veengronden in de regio of de zandgronden elders in het land.

Aan het einde van de Late IJzertijd is het duin verlaten. Waarschijnlijk nog net voor het begin van onze jaartelling, maar zeker in de (Vroege) Romeinse Tijd is het duin in gebruik als akker. De akkerlagen lagen op de flanken van het duin, maar liepen door over de top van het duin. Langs de noordelijke flank, parallel aan het duin, zijn keerploegsporen waargenomen.

Met behulp van een koolstofdatering - verkregen uit een gerstekorrel - wordt de oudste akkerlaag van de twee tussen 43 voor en 120 na Chr. gedateerd. Twee Romeinse fibulae, waaronder de fragmenten van een voor deze regio zeldzame Vroeg-Romeinse traliefibula, hebben een bijpassende datering. Traliefibulae, behorend tot de Aucissagroep, hebben een Gallische oorsprong en werden bij uitstek gedragen door Romeinse soldaten. Ze zijn met de veldtochten vanuit Noord-Gallië en Germanië door legioenen en hulptroepen meegenomen

en overal over Noordwest-Europa, mede door veteranen, verspreid geraakt. Deze vondst is dus een mooie aanvulling op het verhaal van de Vroeg-Romeinse activiteiten langs de kust.

Tussen het aardewerk dat op de akkers werd gevonden, zit geen gedraaid Romeins aardewerk. Het handgevormde aardewerk dateert uit de laatste twee eeuwen voor de jaartelling, waarbij het materiaal uit de oudste akkerlaag uit de 2de eeuw voor Chr. dateert. Hoewel sprake is van een chronologische opvolging, kloppen deze dateringen niet met die van de fibulae en de koolstofdatering van gerstekorrels. Hiervoor zijn verschillende verklaringen mogelijk: de gerstekorrel komt oorspronkelijk uit de jongste akkerlaag, net zoals de fibulae, en het aardewerk moet geïnterpreteerd worden als opspit uit de oorspronkelijke cultuurlaag van de bewoning uit de Late IJzertijd.

Na deze periode van akkeren zijn er op het opgravingsterrein tot in de Late Middeleeuwen geen aanwijzingen voor hernieuwd gebruik. Vanaf de 11de of 12de eeuw worden er op het terrein meerdere greppels in verschillende oriëntaties gegraven.

Met het onderzoek zijn nu alle (delen van) vindplaatsen die op het voormalige campingterrein Molenslag door winderosie werden bedreigd, gedocumenteerd en gerapporteerd. Het is goed om te beseffen dat er ook nog (delen van) vindplaatsen in de ondergrond liggen die niet zijn onderzocht, omdat zij op dat moment niet door winderosie of andere ingrepen bedreigd werden. Daarnaast kunnen er ook nog onbekende vindplaatsen in de diepere ondergrond zitten; immers, het vooronderzoek bestond uit het in kaart brengen van de direct door winderosie bedreigde vindplaatsen, en deze lagen altijd al aan of in de nabijheid van het toenmalige maaiveld.

Archeologie Delft, Jean Paul Bakx

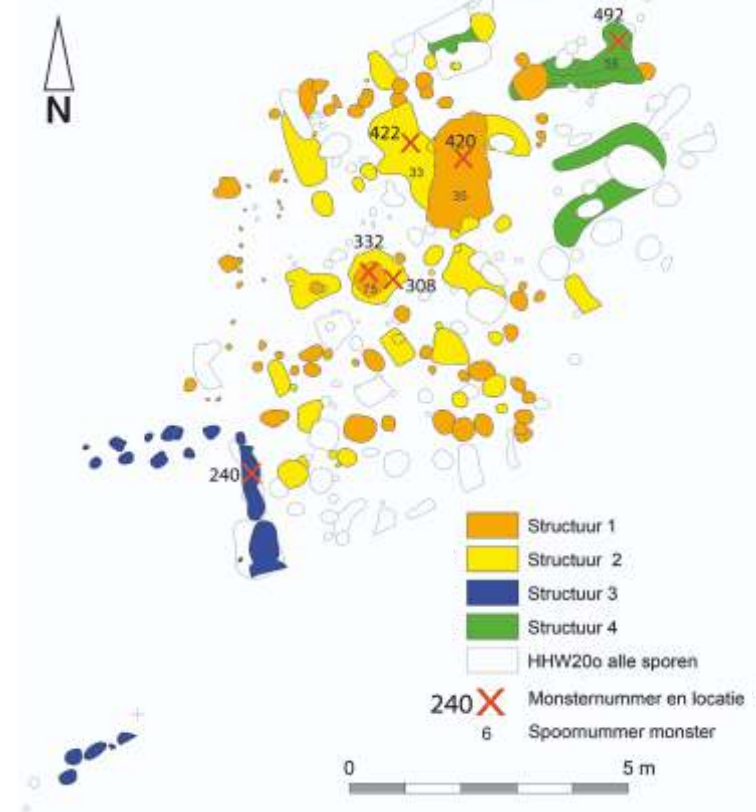
Den Haag – Scheveningen | Harstenhoek/Boetveld

Het uitwerkingsproces van de opgraving Harstenhoekweg is in 2021 goed gevorderd. Het prehistorische aardewerk is door de AWN gecatalogiseerd volgens de Bloo *et al.* (2017).

Met bijna 28.500 scherven (per stuk groter dan 1x1 cm) met een gezamenlijk gewicht van ruim 65 kg (en ruim 112 kg aan aardewerkgruis, waarvan de fragmenten kleiner zijn dan 1 cm) vormt het handgevormde aardewerk de grootste vondstcategorie die op de opgraving van de Harstenhoekweg is gevonden. Op basis van de vondstcontext en de vorm is een selectie gemaakt van

Allesporenkaart met eerste interpretatie van mogelijke structuren en locatie van de 14C-monsters.

(Kaart: Gemeente Den Haag)





Uitwerking van geselecteerde aardewerkscherven van de opgraving Harstenhoek bij de Archeologische Dienst in Den Haag, juli 2021. Professionals en vrijwilligers werken er samen aan. (Foto: Hans-Willem van der Leeuw)

het aardewerk (1640 fragmenten met een gezamenlijk gewicht van ruim 17 kg) voor verder specialistisch onderzoek. Simone Bloo heeft samen met de vrijwilligers van de AWN het aardewerk uit deze selectie door middel van een Quickscan bekeken.

De meeste scherven zijn aan de buitenzijde licht (bruin of grijs) van kleur en hebben een donkere kern. De klei van bijna al het aardewerk is met plantaardige materialen vermengd. Daarnaast komt potgruismagering ook heel veel voor, maar vrijwel altijd in combinatie met plantaardig materiaal.

Versieringen bestaan voornamelijk uit nagelindrukken op de rand, vingertop- en spatelindrukken tegen de

buitenkant van de rand, streepband op de overgang van de schouder naar de hals, en in mindere mate ook kuiltjes, kamstreek en kruisende bundels krasen. De versiering die het meeste voorkomt zijn de spatelindrukken tegen de rand en streepbandgroeven op de schouder/hals. Het merendeel van de fragmenten waarvan het vormtype kon worden vastgesteld is van kleine tot middelgrote vormen vaatwerk. Uit de bovenstaande onderzoeksresultaten moet geconcludeerd worden dat het handgevormde aardewerk van de Harstenhoek

vooral te dateren is in de Late/Midden-IJzertijd en in de Late IJzertijd.

Daarbij is het vermeldenswaardig dat de kenmerken van het aardewerk niet geheel overeenkomen met die van de aardewerkstijlgroepen die zijn beschreven door van Heeringen (1992).* Een klein aantal scherven gedraaid aardewerk komt uit de Romeinse Tijd. Nog jonger is een aantal Merovingische scherven van onder andere zogenaamde Wölbwandtöpfe.

Er zijn onderdelen van mogelijk vier verschillende structuren gevonden; dit is veel voor een opgegraven oppervlak van maar ongeveer 110 m². Uit diepe paalkuilen, huisgreppels en brandkuilen van iedere vermoede structuur zijn botmonsters (slachtafval) en

* Zo bevat het aardewerk kenmerken die zowel bij de Broekpolder I en Broekpolder II aardewerkstijlgroep passen, maar ook bij Santpoort. Hieruit valt af te leiden dat er een sterk noordelijk kenmerk in het aardewerk van de Harstenhoek aanwezig is.

verbrande zaden ingeleverd voor een 14C-datering. Deze leverde globaal gezien twee dateringen op, namelijk in de Late/Midden-IJzertijd (tussen 399 en 197 voor Chr.) en in de Late IJzertijd/Romeinse Tijd (tussen 50 voor Chr. en 201 na Chr.).

De conclusie is dat de archeologische vondstlaag lang aan de oppervlakte van de zogenaamde Oude Duinen (Laag van Voorburg) lag. Dat verklaart meteen de armoede aan organisch materiaal in de laag zelf. Het gebied is vanaf de Midden-IJzertijd tot in de Merovingische periode intensief gebruikt door de mens. Dit verklaart dan mogelijk de enorme dichtheid aan sporen in de opgraving.

En dat allemaal in een stuifkuil...

*Werkgroep AWN 's-GRAVENhage, Bert van der Valk
Gemeente Den Haag, Dienst Stadsbeheer
Afdeling Archeologie en Natuur - & Milieueducatie,
Mignonne Lenoir en Karsten Lehmann*

Goeree-Overflakkee – Goedereede/Ouddorp | Jillesweg. Onderzoek van het handgevormde aardewerk.

In 1995 werden bij het graven van een watergang ten oosten van de Jillesweg, die door de polder tussen Goedereede en Ouddorp loopt, twee vindplaatsen gevonden die op circa 100 meter van elkaar liggen. In de noordelijke van de twee zat een vondstlaag met aardewerk uit de IJzertijd, terwijl 100 meter zuidelijker een Romeinse cultuurlaag werd gevonden. Het was op dat moment de enige locatie op Goeree-Overflakkee waarvan ijzertijdmateriaal bekend was. Robert van Heeringen was destijds als provinciaal-archeoloog betrokken bij het onderzoek van de vondsten.

In 2020 heeft de Historische Vereniging voor Goeree-Overflakkee 'De Motte' aan Dr. van Heeringen gevraagd

het ijzertijd materiaal nogmaals te bekijken en dit nu ook te relateren aan het weinige handgedraaide aardewerk dat verder bekend is van het eiland.

Op enkele losse vondsten van voorwerpen uit het Neolithicum en de Bronstijd na, is de IJzertijd de vroegste periode waarover we iets weten met betrekking tot de bewoningsgeschiedenis van het eiland Goeree-Overflakkee. De informatie is beperkt, en vondsten komen alleen van de 'kop' van het eiland, i.e. het westelijke deel. Hoewel er incidentele losse vondsten zijn gedaan in het oostelijke deel van het eiland zijn eventuele bewoningssporen uit de IJzertijd en Romeinse Tijd hoogstwaarschijnlijk grotendeels verloren gegaan door post-Romeinse transgressies.

De ijzertijdlaag aan de Jillesweg lag op een ondergrond van grijs zand en werd afgedekt door klei. Toen de laag in 1995 werd gevonden, dacht men dat er sprake was van stuifzand, in plaats van dat het een geulafzetting was, zoals we wel vaker tegenkomen in deze regio.

De vondstlaag met het ijzertijdaardewerk lag alleen op de plaats van de graafwerkzaamheden en liep niet verder uit. Structuren of sporen waren er niet. Mogelijk is de laag een afvallaag, maar sporen van een nederzetting

zijn niet gevonden. De nabijgelegen Romeinse laag bevatte wel structuurresten. Bij grondwerkzaamheden in het begin van de 20ste eeuw werden hier al urnen gevonden. Naar aanleiding van toevalsvondsten is in 1995 door de ROB samen met De Motte een proefopgraving uitgevoerd. Hierbij werd een serie paalgaten/kuilen met houtskoolrijke vulling gevonden, en Romeins gedraaid (import) aardewerk. De Romeinse cultuurlaag was over enkele tientallen meters te zien en lag bovenop een kleilaag. Het kleidek is dus waarschijnlijk na de ijzertijdbewoning en vlak voor de Romeinse periode afgezet. Uit de ijzertijdvindplaats Jillesweg zijn destijds 132 fragmenten handgevormd nederzettingaardewerk gekomen, 35 (gruis) scherfjes, enkele stukjes bast, een brok graniet en een kleine hoeveelheid botmateriaal. Tussen het botmateriaal zat een tibia van een schaap, waarvan de uiteinden waren afgesneden/-gehakt en vervolgens waren afgerond/gepolijst. Het aardewerk is grotendeels met potgruis verschaald en reducerend gebakken.

Van de wandfragmenten (81 stuks, gemiddelde dikte 8,4 mm) was meer dan de helft glad tot ruw afgewerkt, 5% besmeten en 21% versierd. Van de versierde wand-

fragmenten (17 stuks) bevatten 14 stuks een lijnversiering van evenwijdige of vlakdekkende grove lijnen, twee kamstreken en één een nagelindrukversiering. Op enkele randfragmenten is op de overgang van buik naar schouder een enkele of dubbele rij vingernagelindrukken te zien. De 27 randfragmenten waren op één na rond of enigszins plat afgewerkt. Drie randen bevatten een vingerafdruk bovenop de rand, waarbij de indrukken wijd uit elkaar geplaatst zijn. Besmitting is beperkt tot de buik (er zijn waarschijnlijk geen volledig besmeten exemplaren). Ook waren enkele stukken gebakken met veel potgruis (zogenaamd 'krentenbroodaardewerk') als mogelijk alternatief voor besmitting. Onder het materiaal konden enkele schalen en potten worden onderscheiden. Op basis van de kwantitatieve en typologische kenmerken is het aardewerk geplaatst in de Broekpolder-I groep, met een datering in de eerste helft van de 3de eeuw voor Chr. Het aardewerk wordt toegeschreven aan éénzelfde, kortdurende bewonings- en/of activiteitsfase. Naast de vondsten aan de Jillesweg is handgevormd aardewerk ook ter hoogte van de Romeinse site Goedereede Oude Oostdijk/Nieuwe Oostdijk gevonden, en op twee locaties ten westen van Ouddorp, waarbij van één locatie de context evenwel niet zeker is. De Jillesweg ligt grofweg tussen deze locaties in Goedereede en Ouddorp in.

De fragmenten uit Goedereede zijn toevalsvondsten uit 2015 en 2020 die ter hoogte van de Romeinse vindplaats Goedereede-Oude/Nieuwe Oostdijk zijn gevonden. Het gaat om drie met potgruis verschaalde wandfragmenten, waarvan één versierd met indrukken en twee met kriskras lopende lijnen. Het fragment met indrukversiering wordt gedateerd in de Midden- of Late IJzertijd. Omdat geen nadere contextinformatie



IJzertijdaardewerk van de Jillesweg, Goeree-Overflakkee. Schaal in centimeters.

(Foto's: Historische vereniging De Motte)



bekend is en handgedraaid aardewerk met potgruisverschraling en lijndecoratie ook in de Vroeg-Romeinse periode wel voorkomt, is een datering van de andere twee fragmenten niet met zekerheid vast te stellen. De Romeinse bewoning op deze locatie is gedateerd aan het einde van de 1ste eeuw na Chr. - eerste helft 3de eeuw na Chr., en de vindplaats heeft hoofdzakelijk Romeins gedraaid materiaal opgeleverd. Hoewel de structuren deels gebouwd zijn in lokale tradities, is inheemse bewoning op deze locatie in de Romeinse periode in het materiaal voornamelijk niet met zekerheid vastgesteld. Zowel een Vroeg-Romeins/inheemse als een ijzertijddatering van de fragmenten is nieuw voor deze vindplaats.



De twee locaties bij Ouddorp met handgedraaid materiaal liggen dicht bij elkaar en hebben enkele bijna complete potten opgeleverd, evenals een concentratie scherven. Ook hier zijn geen structuren of sporen gevonden, wat ook het gevolg kan zijn van de vondstomstandigheden, namelijk grondomzetten ten behoeve van landbouw en baggerwerkzaamheden. De schervenconcentratie is mogelijk een secundaire depositie. Het zou dan om grond kunnen gaan die in het begin van de 20ste eeuw is aangevoerd.

De concentratie scherven bestond uit enkele tientallen fragmenten handgevormd aardewerk. Ook werd Romeins gedraaid en middeleeuws materiaal gevonden, dit versterkt het idee dat het hier om een verstoorde laag gaat of om nieuw opgebrachte grond. Het ijzertijd-materiaal bevatte circa 50 dunwandige wandfragmenten met potgruisomgeving, waarvan vijf een lijnversiering hadden en vier randfragmenten geen versiering.

Er wordt veel energie gestoken in het uitzoeken van vondstcomplexen van ijzertijdaardewerk. Maar vrijwilligers en professionals houden zich ook bezig met het experimenteren met prehistorische technieken, zoals potten maken, bakken en gebruiken.

(Foto: TGV)

Het Romeinse materiaal omvatte grijze en geveerde fragmenten en mogelijk een dakpanfragment. Ook hier kan niet met zekerheid worden vastgesteld of sprake is van apart ijzertijd- en Romeins materiaal of een inheemse component ten tijde van de Romeinse bewoning. Van de nabijgelegen locatie, die destijds het toponiem 'Oude Stee' meekreeg, naar een boerderij in de buurt, zijn diverse bijna-complete exemplaren handgedraaid aardewerk bekend. Omdat dit aardewerk verkregen is bij het omzetten van grond in het begin van de 20ste eeuw is ook hier helaas geen verdere context bekend. Enkele

stukken zijn destijds door W. Pleyte, toenmalig directeur van het RMO en archeoloog J.H. Holwerda bekeken. Het gaat om een S-vormige pot met lijnversiering op de buik en een met vingertopindrukken gevormde golfrand. Pleyte meende dat het wandfragment de bovenrand van een Germaanse urn was, terwijl de pot door Holwerda in de 'Later-Germaanse Cultuur' (circa 100-600 na Chr.) werd geplaatst, een datering die overeenkwam met het Romeinse materiaal dat destijds in de directe omgeving werd gevonden. Inmiddels is duidelijk dat het materiaal uit de IJzertijd komt. Er lijkt wel onderscheid te bestaan tussen het wandfragment (Broekpolder-I/Midden-

IJzertijd) en de pot (Broekpolder-II/Late IJzertijd), waardoor hier mogelijk sprake is van een langere occupatiefase dan wel bewoning in twee separate periodes. Van het overige handgevormde aardewerk van deze locatie, dat bestaat uit een aantal bijna-complete potten, kan wederom met minder zekerheid worden gesteld of we hier te maken hebben met materiaal uit de IJzertijd of uit de Vroeg-Romeinse periode.

De hernieuwde studie naar het handgevormde aardewerk van de kop van het eiland Goeree-Overflakkee heeft de vondsten van de Jillesweg in een bredere context geplaatst. Hierbij is duidelijk geworden dat, hoewel het materiaal zeer beperkt is, waarschijnlijk voornamelijk twee fases van ijzertijdbewoning te onderscheiden zijn, namelijk in de Midden-IJzertijd (circa 300-250 voor Chr.) en de Late IJzertijd (circa 250-100 voor Chr.). Over de omvang en duur van de bewoning, en in hoeverre er sprake is van doorlopende bewoning

gedurende een langere periode, is voornamelijk niets te zeggen. Verder is gebleken dat op meerdere locaties in de regio waarvan we weten dat er in de Romeinse Tijd gewoond werd, waarschijnlijk sprake was van ofwel een eerdere bewoningsfase in de Late IJzertijd/ Vroeg-Romeinse periode ofwel van inheemse bewoning in de Romeinse Tijd. Hoewel van het handgedraaide aardewerk helaas geen context bekend is, en ijzertijdstructuren niet zijn gevonden, zijn deze aardewerkvondsten toch aanwijzingen voor bewoning van het gebied in de IJzertijd en/of (de overgangperiode naar de) Vroeg-Romeinse periode.

*Gemeente Goeree-Overflakkee,
Dianne van de Zande*

Westland – Poeldijk | Plangebied 'De Kreken' - Vindplaats G (Noord)

In de Archeologische Kroniek Zuid-Holland 2018 hebben we verslag gedaan van het archeologische

Ligging van het plangebied De Kreken Fase 4 (rood) in Poeldijk. (Tekening: ADC)



onderzoek van de Romeinse vindplaatsen I, J en K binnen het nieuwbouwplan De Kreken in Poeldijk (Vossen 2019).

We sloten destijds af met de cliffhanger dat op het moment van schrijven van het artikel we met een opgraving bezig waren op (het noordelijke deel van) Vindplaats G. In 2021 is het eindrapport van dit onderzoek verschenen.*

ADC ArcheoProjecten heeft in maart 2019 een proefsleuvenonderzoek uitgevoerd op twee percelen aan de Paul Captijnlaan 10-16 in Poeldijk, gemeente Westland.

Het plangebied, circa 1,8 ha groot, en tot voor kort bestaand uit weilanden en glas-tuinbouw, zou worden ingericht voor woningbouw, als onderdeel van De Kreken Fase 4. Bij het proefsleuvenonderzoek is een nederzettingsterrein uit de Romeinse Tijd gevonden. Deze vindplaats lag, zoals verwacht, in het verlengde van de vindplaats die in de zomer van 2018 door Econsultancy direct ten zuidoosten van het huidige plangebied vlakdekkend was opgegraven en eerder door ADC Archeo-Projecten al was aangesneden, destijds aangeduid als 'Vindplaats G'

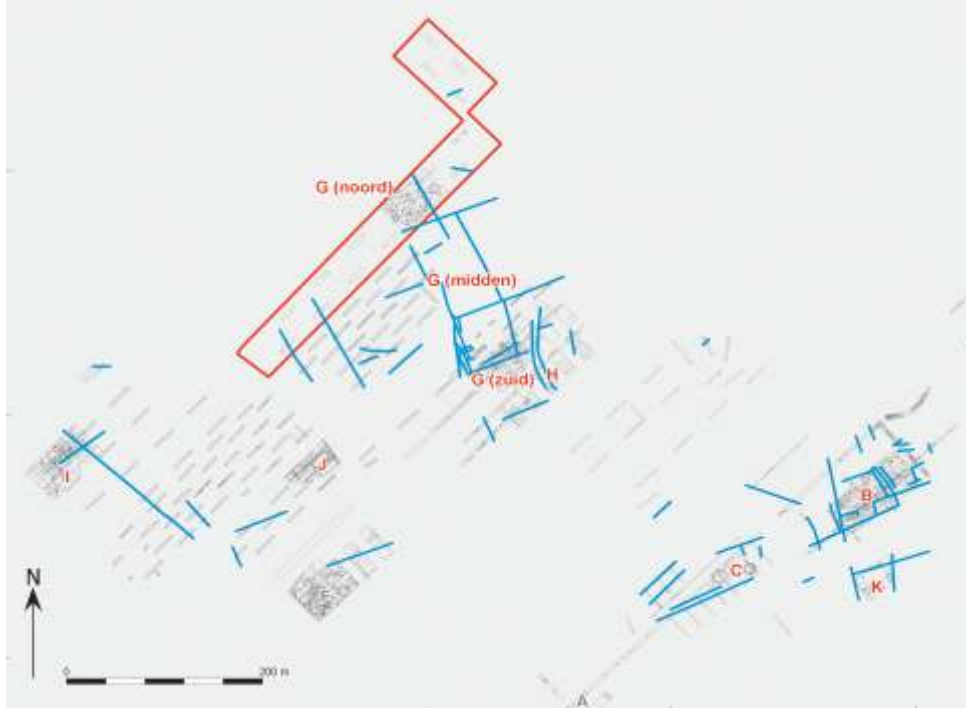
* Dit artikel is een beperkt bewerkte versie van de Samenvatting en de Synthese uit het in 2021 verschenen onderzoeksrapport (Beck & Vossen 2021).



Allesporenkaart van opgraving Vindplaats G Noord.

(Tekening: ADC)

(Van den Berghe & Louwe 2019; Hazen & Blom 2010). Aansluitend op het proefsleuvenonderzoek heeft ADC ArcheoProjecten de nederzetting, voor zover die lag binnen het plangebied Fase 4, vlakdekkend opgegraven. Deze opgraving heeft nederzettingssporen opgeleverd uit de Romeinse Tijd, vanaf de tweede helft van de 1ste eeuw tot in de 3de eeuw na Chr. De sporen, twee plattegronden van woonstalhuizen, diverse greppels, een waterput en talrijke (paal)kuilen, liggen op een smalle kreekrug. Deze kreek is een uitloper van de Gantel, een wijdvertakte getijdenkreek die zich vanaf circa 500 voor Chr. een weg baande door het ten noorden van de Maasmondig gelegen veengebied. Het krekensysteem



Romeinse vindplaatsen en tussenliggende verkaveling binnen uitbreidingsplan De Kreken. (Tekening: ADC)

zorgde voor afwatering van het veen en klei-afzetting over een groot areaal in de regio. Het was een relatief ondiepe kreek, gezien het feit dat onder de kreekafzettingen nog veen lag (top op circa 2,8 m -NAP); de actieve kreekbedding was dus slechts enkele meters diep. De top van de kreekafzettingen vormde het Romeinse loopniveau en was ongeveer gelijk aan het huidige maaiveld. Na verlanding van de kreek heeft zich een vegetatiehorizont gevormd in de top van de kreekafzettingen, ook wel aangeduid als woudlaag (een 'gidslaag' tussen pre-Romeins en post-Romeins).

Deze laag of horizont is in de hoogste delen van deze rug opgenomen in de bouwvoor.

Er zijn twee, ruimtelijk gescheiden huisplattegronden blootgelegd, met ruwweg dezelfde NO-ZW oriëntatie:

huis 1 in het noorden en huis 2 in het zuiden. Het gaat om twee/driebeukige woonstalboerderijen van het type Kodde 5. Hoewel niet geheel kan worden uitgesloten dat beide huisplattegronden gelijktijdig zijn, lijkt het erop dat huis 2 jonger is dan huis 1. Huis 1 dateert mogelijk nog uit de 1ste eeuw na Chr., terwijl huis 2 eerder in de eerste helft van de 2de eeuw kan worden geplaatst. Als we uitgaan van twee elkaar in tijd opvolgende huizen, dan hebben ze waarschijnlijk binnen

hetzelfde perceel gestaan. De begrenzing daarvan is aan drie zijden vastgesteld: de flank van de kreekkrug in het zuidwesten en twee verkavelingsgreppels – mogelijk dus ook erfgreppels – aan de zuidoost- en noordoostzijde; tussen de beide plattegronden ligt juist geen (erf)greppel. In het noordwesten is geen begrenzing; deze is verstoord door de laatmiddeleeuwse Gantelreactatiegeul of is verder naar het noordwesten gesitueerd (of is er nooit geweest). De minimale omvang van het perceel zou aldus circa 1800 m² bedragen. De beide boerderijen waren deel van een relatief omvangrijke nederzetting, Vindplaats G, waarvan alleen de noordelijke begrenzing nog niet is vastgesteld. Het zuidelijke deel van deze nederzetting is al in 2015 aangesneden bij een proefsleuvenonderzoek en aanvullende opgraving door ADC ArcheoProjecten (Vindplaats G Zuid). Hoewel destijds onmiskenbaar nederzettingsresten zijn herkend, werden geen gebouwstructuren

gevonden. De enkele proefsleuven die op het ten noorden ervan gelegen terrein zijn aangelegd, gaven toen al aan dat de nederzetting verder naar het noorden doorgelopen moest hebben. Vanwege verontreiniging kon het proefsleuvenonderzoek (en de aansluitende opgraving) op dit terrein destijds niet worden afgerond. De noodzakelijke sanering van de verontreiniging vond uiteindelijk plaats in 2018. Toen is ook het archeologische onderzoek, deels in de vorm van een archeologische begeleiding van de sanering, verder afgerond door Econsultancy (Vindplaats G Midden). Uit dat onderzoek is gebleken – voor zover uit de voorlopige resultaten is af te leiden – dat aansluitend op en ten zuiden van het omgreppelde perceel op Vindplaats G Noord, twee eveneens omgreppelde percelen lagen*; een groot perceel van circa 50 x 100 m, waarbinnen vier huisplattegronden lagen – waarvan twee niet overlappend en dus in elk geval niet gelijktijdig. Ten zuiden daarvan lag nog een perceel van circa 50 x 60 m met nog eens twee huisplattegronden. Vindplaats G heeft dus uit minimaal acht boerderijen bestaan, alle met een min of meer gelijke ZW-NO oriëntatie, waarbij huis 1 van Vindplaats G Noord als enige meer naar WZW-ONO neigt. Dit maakt het voorplangebied De Kreken de grootste inheems-Romeinse nederzetting die in dit gebied is gevonden, maar ook voor de wijdere omgeving (Westland, Den Haag) gaat het om een relatief omvangrijke nederzetting. Het hele plangebied De Kreken is in de afgelopen twee decennia relatief intensief onderzocht. Op basis hiervan zijn voor de Romeinse Tijd inmiddels drie bewoningskernen uit de tweede helft van de 1ste en 2de eeuw

* Het onderzoek wordt nog uitgewerkt. Voorlopige resultaten op basis van het evaluatierapport (Van den Berghe & Louwe 2019).

na Chr. aan te wijzen: (ten noordwesten van) Vindplaats I, Vindplaats G en Vindplaats B. Deze laatste heeft een vlak ten zuiden ervan gesitueerde opvolger in de vorm van de eind 2de- en eerste helft 3de-eeuwse Vindplaats K. Gezien de onderzoeksintensiteit is niet te verwachten dat er nog (veel) andere bewoningskernen binnen de grenzen van het plangebied zijn geweest.

Waar de vindplaatsen uit de Midden-IJzertijd (en in de bredere regio ook van daarvoor) vooral op duinkoppen zijn gevonden, liggen in elk geval Vindplaats B/K en G op kreekruggen, net als het merendeel van de Romeinse vindplaatsen in het gebied van de Gantellaag (zie bijvoorbeeld Nieuwe Geologische kaart Den Haag en Rijswijk). Het gebied tussen de nederzettingen is in de loop van de 2de eeuw verkaveld. Ook ter hoogte van Vindplaats G heeft het onderzoek verkavelingsgreppels opgeleverd die in deze periode kunnen worden gedateerd en die doorlopen tot buiten de nederzetting. Hoewel er geen directe verbinding kan worden gemaakt tussen de greppels die rondom de afzonderlijke bewoningslocaties liggen, én dat vanwege de aanwezigheid van een mogelijk nog actieve kreek tussen Vindplaats I enerzijds en Vindplaats B, G, en K anderzijds ook niet aannemelijk is, wordt wel aangenomen dat ze onderdeel waren van eenzelfde verkavelingssysteem.

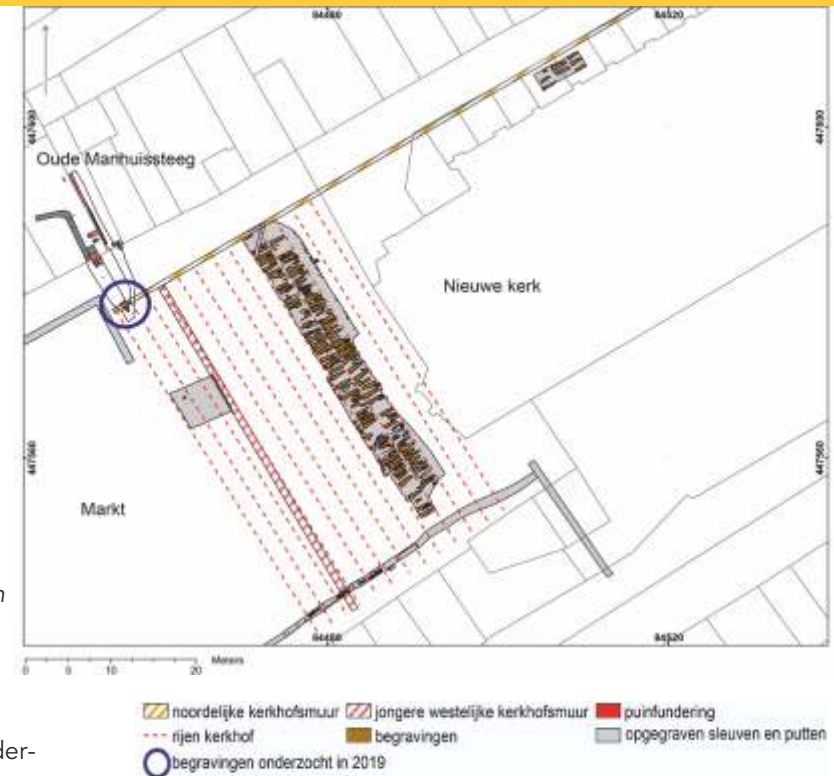
Vindplaats G past goed in het bestaande beeld dat aan de hand van talrijke onderzoeken uit de (nabije) omgeving kan worden geschetst: een grootschalig ontgonnen (agrarisch) cultuurlandschap dat ligt op de oevers van de Gantel en op talrijke (voormalige) zijtakken (vergelijk bijvoorbeeld Den Haag Uithofslaan (Siemons & Kersing 2011) en Den Haag Wateringse Veld (Siemons & Lanzing 2009). Zie ook De Bruin 2017 voor overzicht). Het landschap werd verkaveld en ontwaterd met een uitgebreid systeem van greppels. Verspreid binnen deze

verkaveling lagen kleine nederzettingen, al dan niet met kleine clusters van begravingen. Ook op het niveau van de afzonderlijke omgreppelde percelen die voor bewoning in aanmerking kwamen, bestaat er een tamelijk consistent beeld. Het gaat om rechthoekige, ruit- of trapeziumvormige kavels die in grootte variëren van ongeveer 2000 m² tot 6000 m², waarop één of meer woonstalhuizen stonden. Vindplaats G in zijn geheel bestaat uit minimaal drie van dergelijke aaneengesloten percelen, met van noord naar zuid een omvang van (minimaal) 1800 m², 5000 m² en 3000 m².

ADC ArcheoProjecten, Ivo Vossen

Delft | kerkhof op de Markt

Al in de Archeologische Kroniek over 2019 berichtten we over het in dat jaar uitgevoerde onderzoek op de Markt en de Oude Manhuissteeg. Inmiddels zijn de gegevens van het veldonderzoek nader geanalyseerd en beschreven in een rapport. Vooral over het kerkhof heeft dat nieuwe gegevens opgeleverd. De begravingen die tegenover de Oude Manhuissteeg in een smalle leidingsleuf werden gevonden, blijken de meest noordwestelijke van het middeleeuwse kerkhof van de Nieuwe Kerk te zijn. Bij het graven van leidingsleuven verder westelijk op de Markt werden eerder geen begravingen gevonden. Bij de opgraving in 2004 van een groot deel van het kerkhof op het oostelijke deel van de Markt was al duidelijk geworden dat de begravingen in ordelijke rijen liggen. Vanaf de westgevel van de kerk liggen de begravingen die gevonden zijn in 2019 in de twaalfde rij. Ook het meest zuidwestelijke graf van het kerkhof, dat in 2016 in een leidingsleuf werd opgegraven, blijkt in de twaalfde rij te liggen.



Overzichtsplattegrond van alle opgegraven delen van het kerkhof van de Nieuwe Kerk op de Markt met de ligging van de veronderstelde muren van het kerkhof. (Tekening: Gemeente Delft)

Met deze vondst is het nu nagenoeg zeker dat de westelijke grens van het kerkhof ter hoogte van het midden van de Oude Manhuissteeg lag en dat de begravingen in twaalf rijen op het plein liggen. Opvallend is dat de tiende, elfde en twaalfde rij begravingen ten westen van een in 2004 gevonden westelijke kerkhofmuur liggen. Deze muur staat vermoedelijk ook afgebeeld op de Kaart Figuratief uit 1675. Eén van de begravingen uit 2019 is aan de hand van een 14C-monster gedateerd en moet rond de 16de eeuw zijn begraven. Het kerkhof zal dus in de loop van de 16de of

17de eeuw zijn verkleind. De reden hiervoor kan een betere toegang voor bezoekers van de Markt vanaf de Oude Manhuissteeg zijn geweest. De begravingen die in 2019 werden gevonden, lagen tegen de fundering van een muur parallel aan de rooilijn van de Markt. De muur bestond uit hergebruikte 14de-eeuwse bakstenen, dus deze zal van later datum zijn. De muur ligt in het verlengde van een nog steeds bestaande kadastrale grens van een perceel aan de noordkant van de Nieuwe Kerk, dat nog altijd in het bezit is van de kerkgemeenschap. In de 19de eeuw stond hier tegen de noordzijde van de Nieuwe Kerk op kerkgrond een rij huizen. Eerder was deze strook, waarvan in 2004 een klein deel is opgegraven, in gebruik als kerkhof. De ligging en oriëntatie maken het aannemelijk dat de gevonden fundering een stuk van een noordelijke kerkhofmuur is geweest.

De resten van een 16de-eeuwse begraving in een houten kist (tussen de rode pijlen) en muur van het kerkhof uit de 15de of 16de eeuw (tussen de blauwe pijlen). (Foto: Gemeente Delft)



Deze muur liep voorbij de westelijke kerkhofmuur en werd vermoedelijk bij het verkleinen van het kerkhof in de 17de eeuw weggehaald.

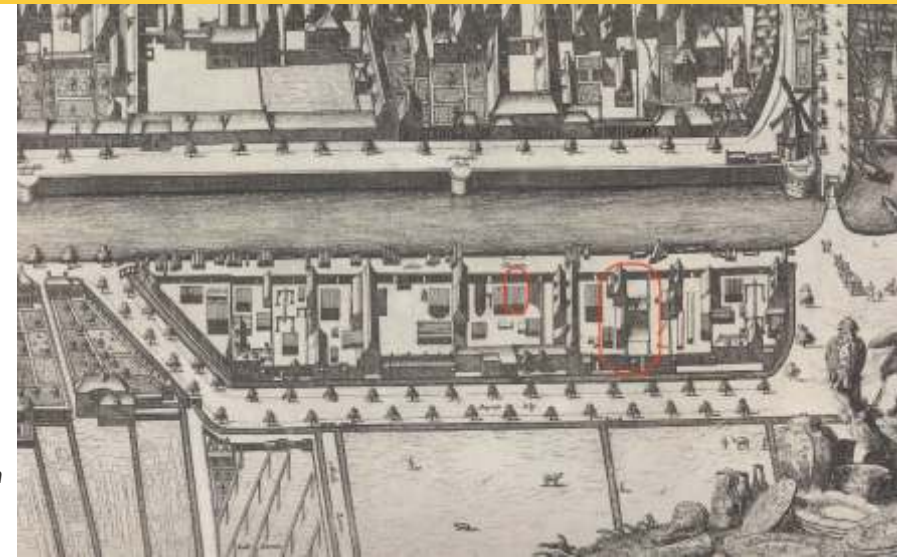
Door de vele onderzoeken die we de afgelopen jaren op de Markt hebben gedaan (vaak maar van kleine stukken), ontstaat - nu we ze bij elkaar kunnen voegen - zo langzamerhand een steeds vollediger beeld van het middeleeuwse kerkhof op de Markt.

Archeologie Delft, Jorrit van Horsen

Delft | Nieuw Delft Veld 2

In de Archeologische Kroniek over 2018 stond een bericht over het onderzoek dat is uitgevoerd op de locatie Nieuw Delft Veld 2. Van dit onderzoek is in 2021 het rapport verschenen. In dit rapport zijn ook de resultaten verwerkt van twee kleinere onderzoeken die in de tussenliggende periode zijn uitgevoerd.

De inhoud van de beerput. (Foto: Gemeente Delft)



De houttuinen op de Kaart Figuratief uit 1675, met in rood de onderzochte locaties.

Op deze locatie werden in de 17de eeuw de Houttuinen ingericht. Hiervoor hoorde dit gebied bij het platteland buiten de stad. Op de Houttuinen werd hout opgeslagen, vaak vrij grote hoeveelheden, waarvoor binnen de stad geen plaats was. Houthandelaren verhandelden het



Twee fragmenten van lakzegels met het wapen van Nassau. Lakzegels werden gebruikt als waarmede op belangrijke documenten of als verzegeling van brieven. (Foto: Gemeente Delft)

deel van de handelaren en werklieden met hun gezin op het terrein. Er zijn namelijk ook aanwijzingen dat er gekookt werd en er zijn bovendien een kinderschoen en speelgoed gevonden. Ook is er een gemetselde beerput gevonden waarin een aantal mooie vondsten zat, zoals vier borden van faïence, een grotendeels witte kan, vijf bierglazen, een wijnglas (roemer) en twee parfumflesjes. Op basis van de vondsten is duidelijk dat de beerput rond 1700 in gebruik moet zijn geweest. In de loop van de 18de eeuw verandert het gebruik van het gebied als het Rijk steeds meer van de Houttuinen opkoopt. De relatie met houtopslag blijft wel bestaan, omdat er een affuiten- (houten onderstellen van geschut, zoals kanonnen) en wagenmakerij van defensie wordt gevestigd. De loodsen op het terrein worden afgebroken of verbouwd en er worden ook nieuwe gebouwen neergezet. Dat het terrein gebruikt werd door het Rijk blijkt ook uit een opmerkelijke vondst bij het directiegebouw van het complex. Hier zijn 25 fragmenten van lakzegels met het wapenschild van Nassau gevonden, die worden gedateerd tussen 1813 en 1815. Waarschijnlijk stonden de lakzegels op belangrijke documenten die

in het directiekantoor meerdere decennia bewaard werden, maar uiteindelijk toch in een goot, verbonden met een beerput, zijn beland.

Archeologie Delft, Bas Penning

Delft | Brabantse Turfmarkt 76-78

In de Kroniek over 2020 werd al melding gemaakt van het onderzoek dat is uitgevoerd in de achtertuin van de Brabantse Turfmarkt 76-78, de nieuwe McDonalds. In 2021 kon het rapport van dit onderzoek worden afgerond. De oudste bebouwing die op dit terrein is gevonden, dateert misschien al uit het laatste kwart van de 14de eeuw of het eerste kwart van de 15de eeuw, maar is waarschijnlijk iets jonger. De jongste bebou-

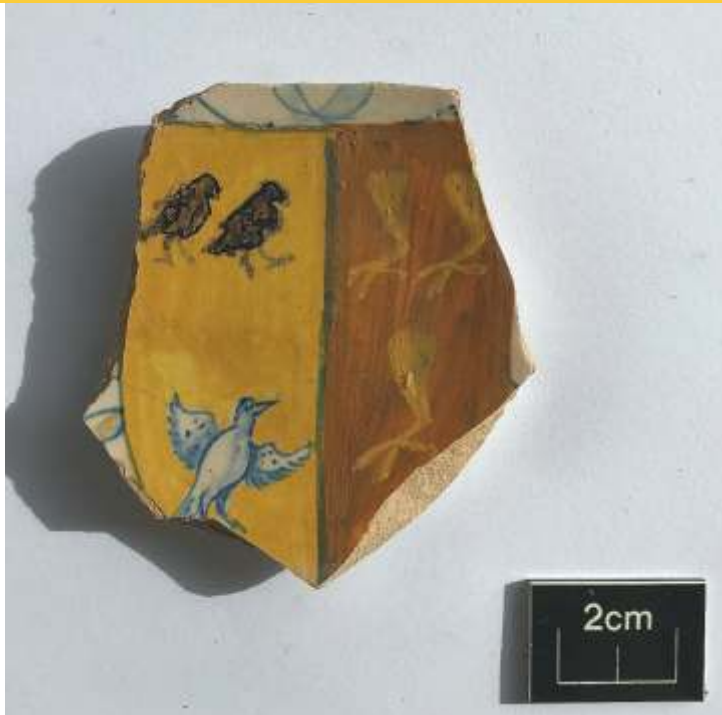
De sporen en percelen die zijn gevonden.

(Tekening: Gemeente Delft)



Documentatie van de muren. (Foto: Gemeente Delft)

hout aan inwoners van de stad en aan andere handelaren. De vondst van houtsnippers laat zien dat het hout niet alleen verhandeld werd, maar ook bewerkt. Het hout werd opgeslagen in grote loodsen waarvan de funderingsresten en -palen zijn gevonden. Ook de beer-tonnen waarop de houthandelaren en werklieden hun behoefte deden zijn gevonden. Mogelijk woonde een



Een fragment van Noord-Italiaanse faience met het alliantiewapen van de families Van den Berch en Hoogenhouck. (Foto: Gemeente Delft)

wingsresten dateren waarschijnlijk uit de 17de eeuw. Hoewel het onderzoek van Brabantse Turfmarkt 76-78 in omvang beperkt was, leverde het interessante informatie op over het gebruik van het terrein en de voormalige bewoners. Het plangebied ligt op een prominente plek in de binnenstad en heeft vanaf de 16de eeuw veel welvarende bewoners gekend. Vanaf 1563 woonde er de familie van Jan Jacobs Hoogenhouck, die achtereenvolgens de panden aan de Brabantse Turfmarkt 78, 76 en 74 opkocht. De huisnummers 76 en 78 werden samen gevoegd en er werd een nieuw huis gebouwd. Hierbij bleef de al aanwezige bebouwing deels behouden. In 1603 vond er weer een verbouwing plaats en werd het achterhuis op perceel 76 afgebroken. Bij het onderzoek

is een deel van de fundering van het toen afgebroken pand onderzocht. Op het perceel van pand 76 zijn tastbare sporen van de familie Hoogenhouck gevonden in de vorm van een fragment van een bord met het alliantiewapen van de Delftse families Van den Berch en Hoogenhouck. Dit bord van Noord-Italiaanse faience is gemaakt ter ere van het huwelijk van Neeltje Jans Hoogenhouck, dochter van de eigenaar van de Brabantse Turfmarkt 74/76/78, en Sebastiaan Cornelis van den Berch, lakenhandelaar en eigenaar van een brouwerij. Huisnummer 74 bleef een apart huis, dat op een gegeven moment weer verkocht werd. De achtertuin werd bij de tuin van nummer 76/78 gevoegd. Bij het onderzoek van nummer 76/78 zijn resten van kleine wooneenheden (kamers) gevonden, die oorspronkelijk hoorden bij de huidige Brabantse Turfmarkt 74.

Archeologie Delft, Bas Penning

NIEUWS UIT HET PROVINCIAAL DEPOT

Geconserveerde koperen ketel uit Nigrum Pullum (Zwammerdam)

In het Grand Café van de zorginstelling Ipse de Brugge staat een permanente expositie over de archeologische opgravingen van het Romeinse fort Nigrum Pullum in de jaren 70. Na een recente conditiecheck moesten enkele vondsten behandeld worden om verdere degradatie te voorkomen. Een van deze vondsten is een koperen ketel met een ijzeren hengsel. Deze uit één stuk vervaardigde koperen ketel heeft een vloeiende, gedrongen en buikige vorm met een vlakke bodem (Ø 29 cm, hoogte 22 cm). Bovenaan heeft de ketel een eenvoudig naar buiten geknikte bovenrand. Het ijzeren hengsel is aan weerszijden van de ketel aan een ijzeren ring bevestigd met lussen, en loopt onder

de rand van de ketel. Hoewel de ketel nadat hij was gevonden al werd behandeld tegen actieve corrosie, bleek de corrosie opnieuw te zijn teruggekomen. Vooral het ijzer van het hengsel liet laagsgewijs los. Om dit te behandelen is het ijzeren hengsel gescheiden van de ketel in verband met de verschillende behandelingen van de materialen. Het ijzeren hengsel werd in het conserveringsatelier behandeld met een ontzoutingsbehandeling. Het ontzouten zorgt ervoor dat alle aanwezige chlorides tot in de kern uit het ijzer zijn gehaald, waarmee de kans op corrosie geringer wordt. Vervolgens is het geïmpregneerd met Paraloid B72 dat een beschermende werking heeft en reversibel is. Reversibiliteit is van belang om eventuele behandelingen in de toekomst terug te draaien als actieve corrosie op zou treden. De ketel is ter stabilisering van

Koperen ketel.

(Foto: Provinciaal archeologisch depot provincie Zuid-Holland)



bronsrot preventief behandeld met benzotriazol. Bronzen vaatwerk straalde in de Romeinse Tijd een zekere luxe en status uit, het was zeer kostbaar en werd niet snel weggedaan. In veel gevallen zijn bij dit soort vondsten dan ook reparaties zichtbaar, waaruit blijkt dat er zuinig mee werd omgesprongen. Deze ketel vertoont echter geen enkele vorm van reparatie. Hoe hij hier terecht is gekomen, is onduidelijk. Helaas gaat de ketel niet meer terug naar Ipse de Bruggen, maar is wel beschikbaar voor een nieuwe tentoonstelling.

Provincie Zuid-Holland, Mark Phlippeau

Knoopkandelaar uit Monster

Deze bronzen knoopkandelaar werd in 1981 gevonden bij opgravingen van het kasteel Polanen in Monster (gemeente Westland). De kandelaar van 17,2 cm lengte heeft een klokvormige voet en een schotelvormige vetvanger (max. breedte 8,2 cm). De ronde schacht met twee knopen mondt uit in een conische kaarsenhouder met twee rechthoekige gaten. De knoopkandelaar was begin 2021 op sommige plaatsen, voornamelijk aan de bovenzijde, bedekt met aanslag. Ook was het oppervlak aangetast en waren putjes ontstaan als gevolg van actieve corrosie; dit is kenmerkend voor objecten van koperlegeringen. Om het voorwerp te behouden is het oppervlak licht mechanisch gereinigd en behandeld in benzotriazol ter versteviging van de knoopkandelaar.

Knoopkandelaar na conservering. (Foto: Restaura)



Vervolgens is het geïmpregneerd met Paraloid B 72 dat een beschermende werking heeft en reversibel is. Reversibiliteit is van belang om eventuele behandelingen in de toekomst terug te draaien als actieve corrosie op zou treden. Het oppervlak is behandeld met micro-wax, wat een hogere weerstand heeft tegen vocht, waarmee de kans op nieuwe corrosie minder wordt.

Bijzonder aan de vondstlocatie van de knoopkandelaar is dat de kandelaar jonger is gedateerd dan de bewoningsgeschiedenis van het kasteel. De knoopkandelaar dateert tussen circa 1400-1550, terwijl kasteel Polanen in 1351 tijdens de Hoekse en Kabeljauwse twisten werd verwoest. In 1393 liet graaf Albrecht van Beieren het kasteel zelfs slopen. De knoopkandelaar kan dus niet in het kasteel zijn gebruikt. Het is wel bekend dat na de sloop van het kasteel er in de periode van de 15de tot de 18de eeuw op hetzelfde perceel een boerderij heeft gestaan. Dit type kandelaar was algemeen in gebruik in de 15de eeuw en werd gefabriceerd in de toenmalige Nederlanden. Het is dus goed denkbaar dat de kandelaar in de boerderij werd gebruikt en per ongeluk (?) in de grond terecht is gekomen.

Provincie Zuid-Holland, Mark Phlippeau

UITGELICHT

Doggerland en Rotterdam

In 2021 verscheen een publicatie met de titel *Doggerland en Rotterdam* van Archeologie Rotterdam (BOOR). Met Doggerland wordt het gebied van de Noordzee bedoeld, dat tot zo'n 8000 jaar geleden nog land was. Als gevolg van het opwarmen van de aarde smolten



De in 2021 verschenen publicatie

de ijskappen na de laatste ijstijd en steeg de zeespiegel. Het gebied verdween tussen ongeveer 9200 en 6000 voor Chr. onder water. Doggerland was voor de mensen uit de Steentijd echter

eeuwenlang een rijk leef- en jachtgebied. Er liepen bijvoorbeeld neushoorns, mammoeten, paarden en rendieren rond, waarvan de botten gevonden worden in het uit de Noordzee afkomstige en opgespoten zand van onder andere de Maasvlakte (1 en 2) en het strand van Hoek van Holland.

Enkele spitsen van been en gewei van Maasvlakte 1.

(Foto: Rijksmuseum van Oudheden)





Een klassieke midden-paleolithische Levallois-afslag, door Mirjam Kruizinga gevonden op het strand van Maasvlakte 2. (Foto: Frans de Vries, ToonBeeld)

In de Archeologische Kroniek van Zuid-Holland is ook al meerdere malen aandacht besteed aan de archeologische vondsten die afkomstig zijn uit het gebied van de Noordzee (zie bijvoorbeeld Jaargangen 2017, 2018 en 2019).

Nu zijn die Rotterdamse vondsten geïnventariseerd en beschreven. Na het werk van onder meer Leendert Louwe Kooijmans (1971) en Leo Verhart (1988), gericht op artefacten van been en gewei, is dit voor de (vuur)stenen werktuigen een primeur. In de wetenschappelijke bundel *Doggerland en Rotterdam* worden de verschillende werktuigen van de steentijdbewoners van Doggerland, die specifiek op Rotterdams grondgebied in het opgespoten zand zijn gevonden, beschreven. De vele Rotterdamse vondsten behoren tot de oudste

sporen van bewoning in Nederland. Het gaat vooral om (vuur)stenen werktuigen, waarvan de oudste dateren van zo'n 250.000 tot 200.000 jaar geleden. In totaal komen 437 artefacten, afkomstig van de Maasvlakte en Hoek van Holland, aan bod. Ook worden werktuigen van bot en gewei besproken en wordt speciaal aandacht besteed aan pijl- en speerpunten, waarvan er inmiddels bijna duizend op de Maasvlakte gevonden zijn. Deze bijzondere vondsten

worden vooral gevonden door enthousiaste amateur-archeologen en verzamelaars die de Rotterdamse stranden afspeuren. De publicatie *Doggerland en Rotterdam*, waarin niet alleen de vondsten uit Doggerland aan bod komen, maar ook de prehistorische resten die zijn gevonden op de landinwaarts gelegen rivierduinen, draagt zo bij aan verder wetenschappelijk onderzoek. Maar dat niet alleen: het afgelopen jaar waren op de zeer succesvolle tentoonstelling 'Doggerland. Verdwenen wereld in de Noordzee' in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden al vondsten te zien uit Rotterdam. Komend najaar doet deze tentoonstelling in afgeslankte vorm ook het bezoekerscentrum FutureLand op de Maasvlakte aan. Daarnaast worden plannen gemaakt om deze bijzondere Rotterdamse vondsten te tonen in een publieksboek.

*Archeologie Rotterdam (BOOR),
Dimitri Schiltmans*

Weerdkampen: Romeinse nederzetting in Valkenburg

De opgraving Weerdkampen is in meerdere opzichten spectaculair gebleken. Niet alleen is een aanzienlijk deel van een Romeinse nederzetting opgegraven, ook werd een klein grafveld en ruim 125 strekkende meter aan restanten van de zogenaamde Hadrianusweg gevonden. Stempels op vier palen vertellen ons wie zich met de aanleg ervan heeft bemoeid.

De nederzetting was onderdeel van een circa 1,3 km lang bewoningslint op de oeverwal van de Rijn, dat door diverse opgravingen inzichtelijk is geworden. Aan de noordzijde lag het castellum, waarnaar ooit de beroemde archeoloog Van Giffen onderzoek deed. De zuidelijke randzone van de naastgelegen vicus werd vermoedelijk bij de opgraving Veldzicht gevonden. Een reiziger die de Romeinse weg naar het castellum Matilo (Leiden) bewandelde, passeerde daarna eerst de

nederzetting Marktveld-

Weerdkampen om vervolgens de vicus De Woerd aan te doen, die aan de zuidelijke zijde van het lint lag. In dit boek worden niet alleen de resultaten van de opgraving Weerdkampen uit de doeken gedaan, maar ook een deel van de niet-gepubliceerde gegevens van Marktveld worden bij de



analyse betrokken. Met de recente vondst van de castra van Valkenburg blijkt maar weer eens dat het nog niet is gedaan met bijzondere vondsten in de microregio Praetorium Agrippinae. De opzienbarende conclusie dat de nederzetting Marktveld-Weerdkampen vrijwel geheel binnen de contouren van dit legioenskamp lag, betekent dat het laatste woord over Weerdkampen nog niet is geschreven.

ADC ArcheoProjecten, Jeroen Lopik
Vos Archeo, Wouter K. Vos

Nieuwe publicaties van de Werkgroep AWN 's-GRAVENhage

In 2021 heeft een publicatie van de vondsten uit het duingebied het licht gezien, met de geologische reconstructie van de overstuiving met Jonge Duinafzettingen. Bert van der Valk, 2021, *'Jong Duin overstuift bewoning'*, in: Delven naar de Middeleeuwen. Studies aangeboden aan Epko J. Bult, (Zwolle), Jean Paul Bakx et al. (red.), p. 21-26.

Overige publicatie verschenen in 2021:

Bert van der Valk, 2021, *'Archeologische monitoring van Solleveld: vondsten op stuifplekken en bij konijnenholen'*, Holland's Duinen nr. 79, november, p. 46-54.

Opening eerste Archeohotspot in Zuid-Holland "Je kunt het citizen science noemen."

In Zuid-Holland hebben erfgoed- en archeologievrijwilligers het afgelopen jaar niet stilgezeten. In het kader van burgerparticipatie is in 2021 een prachtig initiatief gestart; een Archeohotspot in de Bibliotheek van Oegstgeest. Dit is de eerste Archeohotspot in Zuid-Holland, en de eerste Archeohotspot van Nederland in een bibliotheek. Dat biedt mooie kansen.



In september 2021 opende de Archeohotspot in de bibliotheek van Oegstgeest. (Foto: Henk Hegeman)

Over de Archeohotspot

In de bieb kunnen mensen elkaar ontmoeten en verhalen delen. Dat maakt het een perfecte plek om een erfgoedcommunity te starten. Met dit idee gingen

Deskundige Romeins bouw materiaal

Guus Gazenbeek aan het woord. (Foto: Philip Pieterse)



Henk Hegeman van de AWN Nederlandse Archeologievereniging, Roxanne Heemskerk van de Bibliotheken Bollestreken en Marlyn Everink van de Archeohotspots aan de slag. En met succes: in september 2021 opende de Archeohotspot in de bibliotheek van Oegstgeest. Mede mogelijk gemaakt dankzij een subsidie van de provincie Zuid-Holland.

Meerdere dagen in de week zijn er vrijwilligers aan de Archeohotspottafel te vinden, bezig met het sorteren, determineren en fotograferen van vondsten. Dit levert mooie gesprekken op met de bibliotheekgangers, die vaak benieuwd zijn wat er gebeurt, over hun eigen ervaringen met archeologie willen kletsen, of ook even de handen uit de mouwen willen steken. En juist in de bieb komen allerlei mensen voorbij: kinderen, ouderen, bezoekers van (taal)cursussen. "We zien juist, doordat de Archeohotspot in de bibliotheek zit, een samenwerking; mensen komen om te lezen, maar komen in aanraking met archeologie, en mensen die voor archeologie komen, komen in aanraking met lezen", aldus Philip Pieterse, coördinator van de Archeohotspot.

Bij de Archeohotspot is het behalve hard werken ook gewoon gezellig. Het biedt mensen een mooie manier om in een sociale omgeving met iets nuttigs aan de slag te kunnen en in contact te komen met gelijkgestemden, maar ook met verschillende andere mensen. De Archeohotspot speelt daar



Ook kinderen schuiven aan. (Foto: Philip Pieterse)

bij ook in op mensen die veel thuis zitten en daarom nuttige bezigheden en gezelligheid zoeken buitenshuis.

Bijdragen aan écht onderzoek

Het bestuderen van archeologische vondsten is interessant an sich, maar het is nog mooier als hiermee nieuwe kennis gegenereerd wordt. Op dit moment wordt er, onder begeleiding van deskundigen Julia Chorus en Guus Gazenbeek, hard gewerkt aan het beschrijven van Romeinse bakstenen met stempels die ons veel kunnen vertellen over het Romeinse leger

in onze regionen. De van ingedrukte stempels voorziene tegels, tegulae en imbrices voor daken en ook wand- en vloertegels, worden

Een 17de-eeuws bord gerestaureerd met gips.

(Foto: Philip Pieterse)



beschreven en uiteindelijk vastgelegd in een database, zodat onderzoekers deze informatie kunnen opvragen en gebruiken. Dit gebeurt in opdracht van de Nederlandse Limessamenwerking (NLS), niet alleen in Oegstgeest maar ook in het Archeologiehuis in Archeon, Alphen aan den Rijn (AWN-Rijnstreek) en in de ArcheoHotspots in Utrecht en Arnhem. Eerder in 2021 werd in Oegstgeest het vondstmateriaal van de opgraving van Kasteel Endegeest uit 1991 uitgewerkt. Hierbij werd allerlei kennis opgedaan over de verschillende doeleinden van aardewerk uit de vroegmoderne tijd en de uitwisseling hiervan, soms met verre gebieden.

Een veelzijdige toekomst

Aan ideeën voor de toekomst ontbreekt het de vrijwilligers niet. Op het programma staan diverse activiteiten om het publiek praktische, maar ook meer theoretische

De vrijwilligers aan het werk in de Archeohotspot.

(Foto: Julia Chorus)



archeologische kennis bij te brengen. Zo wil men in de komende tijd de 'AWN Basis cursus Archeologie' realiseren, maar ook lezingen door verschillende bekende archeologen en auteurs organiseren. Ook wordt gedacht aan een aantal workshops, waaronder het restaureren van aan elkaar gelijkde scherven aardewerk om vervolgens de leemtes op te vullen met gips, of het meedoen aan grondradaronderzoek in de buurt. Zo krijgt men beetje bij beetje de tools om zelf vrijwilliger in de archeologie in eigen buurt te worden. Iedereen is elke woensdag en zaterdag van 14.00 tot 17.00 welkom om mee te puzzelen of zelf een vondst te laten determineren.

Erfgoedhuis Zuid-Holland, Marieke van Winkelhoff en Janneke van Es

Nieuwe publicaties AWN afdeling Rijnstreek

De AWN-afdeling Rijnstreek heeft in het kader van de subsidieregeling Publieksbereik Archeologie van de provincie Zuid-Holland een subsidie gekregen voor het uitbrengen van een publicatiereeks bestaande uit zes publiekboekjes over archeologische opgravingen die de afdeling in de laatste 25 jaar heeft uitgevoerd. Om die publiekboekjes uit te kunnen brengen zouden eerst de AWN-opgravingen moeten worden uitgewerkt en gerapporteerd, voor zover dat nog niet was gedaan. Het betreft hier 12 rapporten die uiteindelijk in onze Renuis Reeks zijn uitgebracht.

Het project is mede gefinancierd door het hoofdbestuur van de AWN. Het totale project heeft 4 jaar geduurd, waarbij de meeste tijd werd besteed aan het uitwerken van de opgravingen.

Het doel van de publiekboekjes is een zo'n groot mogelijk publiek te bereiken via deze gratis/goedkope boekjes, die via lokale boekhandels in de verschillende plaat-

sen te verkrijgen zijn. Ook zullen wij lezingen geven op de locaties zelf; samenwerking met andere organisaties, zoals oudheidkundige verenigingen staat hierbij centraal. Met deze rapporten en boekjes hebben we een grote achterstand in onuitgewerkt 'oud onderzoek' weggevoerd en kunnen we onze vondsten naar behoren met bijbehorende informatie aan het archeologisch depot overdragen. Verder is door deze rapportage van onze opgravingen de informatie beschikbaar voor archeologen en vrijwilligers in de archeologie. Hier volgt een korte beschrijving van de publiksboekjes en de daarbij behorende Renus Reeks rapporten.

1 Menno Dijkstra en Pierre van Grinsven, *Het Merovingische grafveld van Rijnsburg. Een bijzonder rijksmonument uit de vroege middeleeuwen.*

Dit boekje is geschreven naar aanleiding van de opening van het Merovechpark in

Rijnsburg, najaar 2020. Bij het archeologie-overleg tussen de gemeente Katwijk en AWN-Rijnstreek bleek de wens om bij de opening van het park de nieuwe bewoners rond het park te informeren over wat daar nu precies onder de grond ligt. De AWN-Rijnstreek heeft toen aangeboden een publiksboekje te schrijven. De gemeente Katwijk heeft dit boekje aangeboden aan alle nieuwe inwoners in de wijk rond het park in Rijnsburg. Het boekje is aangeboden bij de officiële opening van het park en heeft in de pers ruime aandacht gekregen.



2 Pierre van Grinsven, *Een zoektocht naar de Romeinen in Bodegraven*

Dit boekje gaat over de lange zoektocht van onze afdeling in Bodegraven naar het Romeinse castellum. Het gaat over de AWN-opgravingen van 1995, 1996, 2002 en 2007 en geeft voor een breed publiek een goed verslag van de stand van zaken.

De onderliggende Renus Reeks rapporten zijn:

- Dick van der Kooij, Suus Sprey en Hans Postma, Renus Reeks 6; *Romeins Bodegraven; AWN opgravingen 1995, 1996 en 2002.*
- Pierre van Grinsven en Marieke van Dinter, Renus Reeks 8; *Verkennd booronderzoek naar de ligging van de Oude Bodegrave te Bodegraven, 2015.*
- Pierre van Grinsven en Els Koeneman, Renus Reeks 12; *Een verkennend archeologisch onderzoek in Bodegraven-Paardenburgh, 2007.*

Het boekje is officieel aangeboden aan de wethouder in Bodegraven en wordt verspreid door de Historische Kring Bodegraven. Ook is het verkrijgbaar bij de lokale boekhandel.

3 Pierre van Grinsven, *Voorschoten archeologisch bezien. Een kort overzicht van de archeologische geschiedenis van Voorschoten.*

Dit boekje beschrijft in het kort de archeologische geschiedenis van Voorschoten en met



de nadruk op de vier opgravingen die de afdeling heeft uitgevoerd in Voorschoten. De onderliggende rapporten zijn:

- Pierre van Grinsven, Cees Doedeijns en Dick van der Kooij, Renus Reeks 5; *Het Wapen van Voorschoten, 2005.*
- Pierre van Grinsven, Renus Reeks 10; *Archeologisch onderzoek op het Hema-terrein, voormalige Gevers Deynootschool, in Voorschoten, 2004.*
- Pierre van Grinsven, Renus Reeks 8; *Archeologisch onderzoek op het terrein van de Donklaan 78 in Voorschoten, 2011.*
- Pierre van Grinsven, Renus Reeks 15; *Treubstraat 12-14, Archeologisch onderzoek op de locatie van het voormalige pand van glashandel Van Aken, 2005.*

Het boekje is verkrijgbaar in het museum en ook bij de plaatselijke boekhandel ligt het op de toonbank.

4 Pierre van Grinsven en Piet de Baar, *Sporen van de oudste bewoning in Nieuwveen.*

Dit boekje geeft een inzicht in de ontwikkelingsgeschiedenis van een veendorp en is gebaseerd op een AWN-opgraving in 2012 en gerapporteerd in:

- Pierre van Grinsven, Renus Reeks 7; *Archeologisch onderzoek in Nieuwveen, locatie Muggenlaan. Een opgraving in Nieuwveen in 2012 door de vrijwilligers van de AWN afdeling Rijnstreek en van de*



Historische Kring Liemeer.

Bij deze opgraving is intensief samengewerkt met de Historische Kring Liemeer.

5 Pierre van Grinsven,***Een kleine Merovingische nederzetting ontdekt bij een publieksofgraving in de gemeente Katwijk, 2018.***

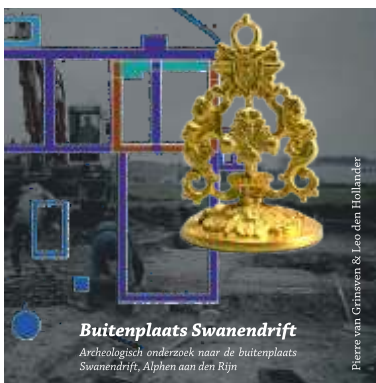
Dit publieksboek beschrijft de resultaten van de publieksofgraving in het najaar van 2018 op de Zanderij in de gemeente Katwijk waar bij een nederzetting uit de Merovingische periode is ontdekt die uitzonderlijk goed bewaard is gebleven. Het boekje is gebaseerd op een uitvoerig rapport, Renus Reeks 19.



- a. Pierre van Grinsven en Frans Nieuwenhout, Renus reeks 19; *Een kleine Merovingische nederzetting ontdekt bij een publieksofgraving in Katwijk, 2018.*

6 Pierre van Grinsven en Leo den Hollander, *Buitenplaats Swanendrift, Archeologisch onderzoek naar de buitenplaats Swanendrift, Alphen aan den Rijn.*

Dit publieksboekje beschrijft de resultaten van een groot archeologisch onderzoek door onze afdeling naar een



buitenplaats gelegen in De Hoorn te Alphen aan den Rijn. Het beschrijft drie fasen van bewoning: de stenen kamer, boerderijhofstede en de bouw van de buitenplaats.

Dit boekje is gebaseerd op de volgende rapporten:

- a. L.A. den Hollander, Dick van der Kooij, Suus Sprey, Renus Reeks 18a; *Alphen aan den Rijn – De Hoorn 1998. Bewoningssporen uit de Late Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd: een Stenen Kamer, boerenhofstede en de buitenplaats Swanendrift,*
- b. L.A. den Hollander, Renus Reeks 18b; *Alphen aan den Rijn – De Hoorn, 1998. Catalogus van het vondstmateriaal.*

Behalve deze zes publieksboekjes en de daarbij behorende Renus Reeks rapporten is nog een aantal oude opgravingen uitgewerkt en gedocumenteerd in een Renus Reeks rapport. Het gaat om de volgende onderzoeken:

1. Pierre van Grinsven, Renus Reeks 11: *Archeologische begeleiding plangebied Boeckhorst in de gemeente Noordwijk, 2008.*
2. Pierre van Grinsven, Renus Reeks 13: *Verkennde booronderzoeken in de gemeente Waddinxveen, 2010.*
3. Leo den Hollander, Renus Reeks 14: *Een vroeg middeleeuwse waterput in Oegstgeest, 2012.*
4. Pierre van Grinsven, Renus Reeks 16: *Archeologisch onderzoek in Sassenheim op het terrein gelegen aan de Hoofdstraat en de Kerklaan, 2003.*
5. Levina de Bree, Suus Sprey en Leo den Hollander, Renus Reeks 17: *Archeologische begeleiding bij de ontgraving voor het Stepping Stone Gebouw en het*

Theaterterrein in Alphen aan den Rijn, 2003.

De publieksboekjes en de Renus Reeks rapporten staan op onze website en zijn gratis te downloaden op de website van de afdeling Rijnstreek van de AWN.

AWN Rijnstreek, Pierre van Grinsven

Hoe leefde de laat-neolithische mens langs de Nederlandse kust?

'Putting life into Late Neolithic Houses: investigating domestic craft and subsistence activities through experiments and material analysis' is een vierjarig, door NWO gefinancierd onderzoeksproject (AIB.19.020) dat inzicht tracht te krijgen in het leven van de laat-neolithische mens in het kustgebied van Nederland <https://www.puttinglife.com/>. Hierbij spelen experimentele archeologie en de inzet van vrijwilligers een onmisbare rol. Annelou van Gijn is vanuit de Universiteit Leiden de trekker van dit project. "Wetenschappelijke archeologische studies hebben aangetoond hoe de

Tijdens de Nationale Archeologiedagen werd het project gepresenteerd aan de vele bezoekers van Masamuda.



Vrijwilligers werken met verschillende (vuurstenen) werktuigen om het haar en de opperhuid van een aantal huiden af te halen. Welk gereedschap werkt hiervoor het beste?

omgeving eruit zag, welke planten werden gebruikt en welke dieren werden geconsumeerd. We weten echter heel weinig over hoe de woningen er van binnen uit-

Van alle werktuigen werden met een hoogwaardige kunststof afdrucken gemaakt, waarbij minuscule gebruikssporen werden vastgelegd. Deze werden vervolgens in het Leidse Laboratorium voor Materiële Cultuurstudies onder de microscoop onderzocht.



zagen, wat voor ambachtelijke activiteiten en culinaire praktijken er werden uitgevoerd, welke gereedschappen voor welke doeleinden werden gebruikt en hoe de mensen zich in dit waterrijke landschap hebben verplaatst om de hulpbronnen te verkrijgen die zij nodig hadden." In dit project werken verschillende wetenschappers van de Universiteit Leiden, BIAx, RCE, Stichting LAB en de University of York samen met experts op het gebied van experimentele steentijdarcheologie, de reconstructie-illustrator Kelvin Wilson en vrijwilligers.

Ook wordt veel aandacht besteed aan publieksbereik door EXARC

<https://exarc.net/cooperation/late-neolithic-houses> en het filmbedrijf TGVideo.

Een belangrijke rol in het project is weggelegd voor het educatief archeologische erf Masamuda in Vlaardingen, waar het gereconstrueerde Vlaardingencultuurhuis een centrale plaats inneemt <https://www.masamuda.nl/>.

In en rondom het huis vinden de meeste experimenten plaats, die voor een groot deel worden uitgevoerd door vrijwilligers van Masamuda. Zij worden door Leo Wolterbeek en Diederik Pomstra, specialisten op het gebied van steentijdtechnieken, begeleid en opgeleid in de ambachten van de laat-neolithische mens. Alle experimenten worden uitgevoerd met replica's van laat-neolithisch gereedschap. Hierbij houden de vrijwilligers nauwkeurig bij met welk werktuig zij werken en hoe lang bepaalde werkzaamheden duren, wat vervolgens allemaal op formulieren wordt ingevuld. Deze informatie kan veel inzicht bieden in hoe de prehistorische mens te werk ging. Maar in het project gaat men verder. Van alle

gebruikte werktuigen worden met een speciale kunststof afdrucken gemaakt, waarmee microscopisch kleine gebruikssporen kunnen worden vastgelegd. Deze worden vervolgens in het Leidse Laboratorium voor Materiele Cultuurstudies onder de microscoop onderzocht en vergeleken met sporen op de originele laat-neolithische werktuigen. Deze vergelijking kan ons veel leren over waar het prehistorische gereedschap precies voor gebruikt werd.

Boomstamkano, huidbewerking en kookexperimenten

Het project is in 2021 van start gegaan, waarbij samen met de vrijwilligers van Masamuda is begonnen met de eerste experimenten. De grootste klus was het maken van een boomstamkano uit een 6,5 meter lange stam van een eik. Onder leiding van Leo Wolterbeek leerden de vrijwilligers werken met nagemaakte vuurstenen bijlen van het Buren-type, in houten stelen gevat, waarna zij vele weekenden zelf aan de slag gingen. Hierbij hielden ze exact bij hoe lang ze bezig waren geweest en met welke werktuigen. Ook werd bijgehouden hoe vaak de bijlen geslepen moesten worden. Nadat de schors

Het vastleggen van alle informatie op formulieren is een onmisbaar onderdeel van de experimenten.





Een vrijwilliger is bezig de onderkant van de boomstamkano vorm te geven met een replica van een laat-neolithische bijl.

was verwijderd en de buitenkant van de kano in vorm was gehakt, moest hij omgedraaid worden om aan de binnenkant te kunnen beginnen. Uiteraard moest ook

Zelfs het omdraaien van de boomstamkano werd gedaan op een manier die men ook in het Laat Neolithicum had kunnen doen. Uiteindelijk bleek de oplossing simpel en doeltreffend.



dit gebeuren op een wijze die men in het Laat Neolithicum had kunnen doen. Door een lange houten stok met touwen aan de boom vast te maken, kon de zware stam door middel van een hefboomwerking eenvoudig omgedraaid worden. Het uithakken van de binnenkant was een langdurig karwei, uitgevoerd met behulp van vooral dissels, dat tot in 2022 zal duren. Als de kano klaar is, zal er mee gevaren worden en zullen er verschillende experimenten uitgevoerd worden met betrekking tot belasting en snelheid. Een tweede belangrijk experiment werd gedaan met dierenhuiden. Hoe werden deze door de laat-neolithische mens bewerkt? Hiervoor ging een groep vrijwilligers aan de slag met een aantal huiden van edel- en damherten. Deze waren reeds ontvleest, maar moesten nu gebruiksklaar gemaakt worden om bijvoorbeeld kleding van te maken. Na het opspannen op houten frames, werden verschillende soorten werktuigen, zoals vuurstenen krabbers en schrabbers, los en gevat, gebruikt om de haren en de bovenlaag van de huid af te strippen. Vervolgens werden de huiden geweekt in water en in een mengsel van olie en eieren gedaan, terwijl ze om de zoveel tijd uitgewrongen werden om de vezels zacht te houden. Als laatste werden ze gerookt boven een vuur met als resultaat prachtige, soepele en amberkleurige huiden. Ook bij deze experimenten werd nauwkeurig bijgehouden hoe lang bepaalde werkzaamheden duurden en ook hoe vaak de vuurstenen werktuigen aangescherpt moesten worden. In december vond tevens een eerste serie kookexperimenten plaats. In nagemaakte Vlaardingencultuurpotten werd een aantal gerechten bereid met ingrediënten waarvan we weten dat de laat-neolithische mens ze gebruikte. Hierbij liet men het eten bewust aanbranden, zodat zich aan de binnenkant van de

potten korsten vormden. Dit soort korsten zijn namelijk ook aangetroffen op scherven van origineel aardewerk. Door zowel experimentele als archeologische kookresten op scherven biochemisch en microscopisch te onderzoeken kunnen we inzicht krijgen in de recepten en de wijze van voedselbereiding. Naast deze experimenten, werden tal van andere onderzoeken gedaan naar archeologische vondsten uit Zuid-Holland uit de Vlaardingencultuur. Zo doet promovendus Lasse van den Dikkenberg gebruikssporenonderzoek op de vuurstenen werktuigen van verschillende Vlaardingenvindplaatsen, zoals Den Haag-Steynhof en Hekelingen. Ook ging het gehele onderzoeksconsortium een aantal dagen op excursie door de Biesbosch om zich met elkaar onder te dompelen in een landschap dat enigszins lijkt op dat van de laat-neolithische mens. In de komende jaren gaat men samen met de vrijwilligers door met het uitvoeren van tal van experimenten in en rond het Vlaardingenhuis bij Masamuda en zullen de wetenschappers trachten alle informatie te verwerken in syntheses die onze kennis over het leven langs de Hollandse kust in het Late Neolithicum sterk zullen vergroten.

TGVideo, Yuri van Koeveringe



<https://www.puttinglife.com/>



<https://exarc.net/cooperation/late-neolithic-houses>



<https://www.masamuda.nl/>

(De foto's in dit artikel zijn gemaakt door Yuri van Koeveringe)

1 Alphen aan den Rijn – Hazerswoude-Rijndijk

Limesweg
Westvaartpark

2 Brielle

Noordpoort op Bastion IX

3 Delft

Huyterstraat 7
Kruisstraat 71
Nieuwe Kerk

4 Den Haag

Binnenhof
Buitenhof 34
Martinus Nijhoffweg 3-5

5 Dordrecht

Museumstraat 65
Spuiboulevard 300
Gezondheidspark-N3

6 Gouda

Korte Vest
Pottersplein (Plangebied Huize ter Gouwe)
Westergouwe IV

7 Katwijk – Valkenburg

voormalige Marinevliegkamp

8 Krimpenerwaard – Bergambacht

Benedenberg 36

9 Leidschendam-Voorburg – Leidschendam

Leytse Hof

10 Maassluis

Jacob Catsstraat/Constantijn Huygensstraat

11 Rijswijk

Sportpark Elsenburg, Lange Kleiweg

12 Rotterdam

Walenburgerweg 55

13 Vlaardingen

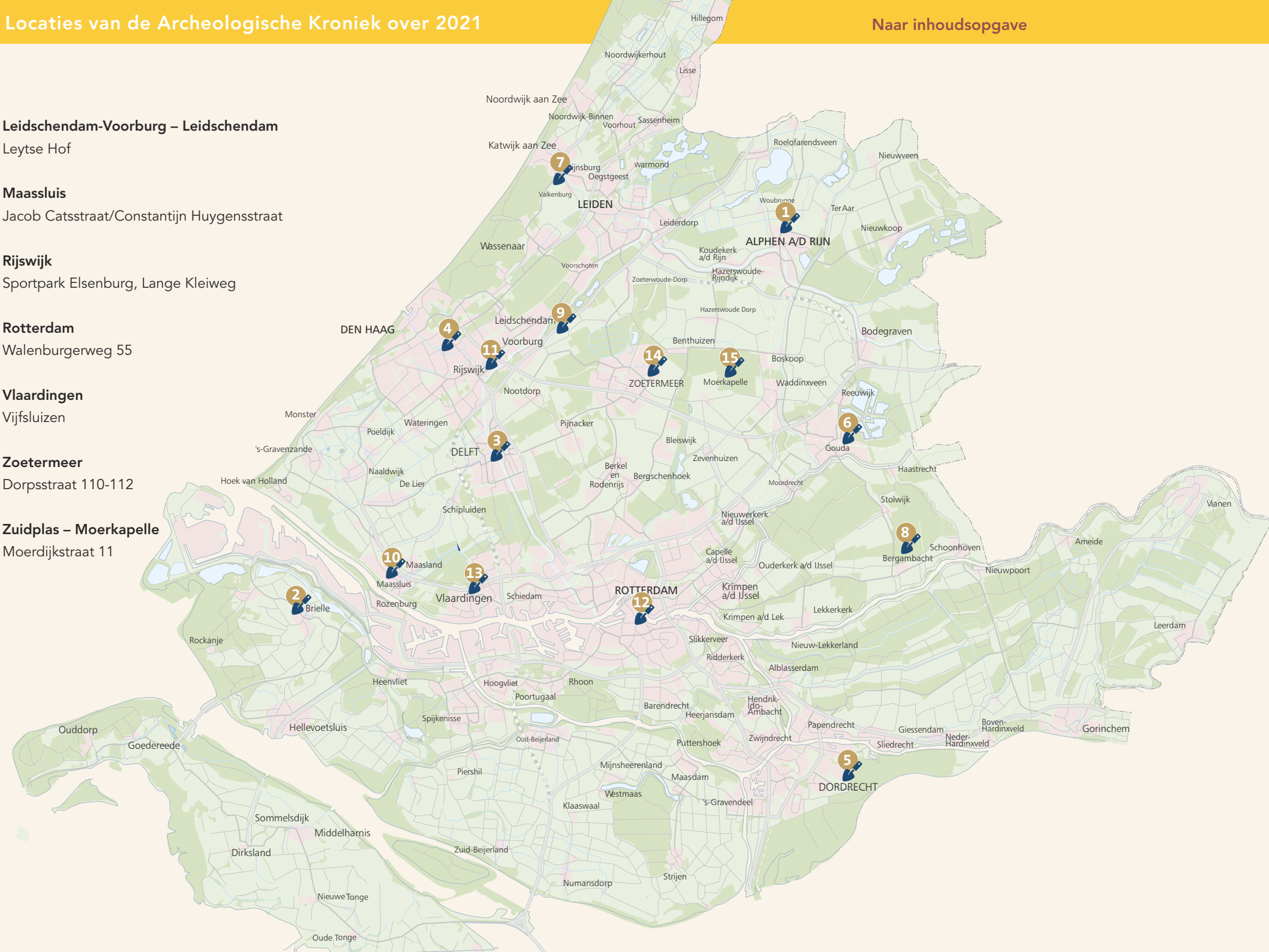
Vijfsluizen

14 Zoetermeer

Dorpsstraat 110-112

15 Zuidplas – Moerkapelle

Moerdijkstraat 11



LITERATUUR

Bakx, J.P., 2021b: *Vrijgestoven sporen in het Oude Duinzand. Archeologische opgraving van sporen uit de IJzertijd en Vroeg Romeinse tijd (vindplaats 3) op het voormalig campingterrein Molenslag in Monster, gemeente Westland, Delft (DAR 145).*

Beck, T. & I. Vossen (red.), 2021: *De Kreken Fase 4 te Poeldijk, gemeente Westland. IVO-P en Opgraving Vindplaats G (Noord), Amersfoort (ADC Rapport 5376).*

Berghe, K.J. van den & E. Louwe, 2019: *Archeologische proefsleuven en opgraving. Evaluatierapport Paul Captijnlaan te Poeldijk in de gemeente Westland, Rotterdam (Econsultancy Archeologisch Rapport).*

Bloo, S.B.C., E. Drenth, R.A. Houkes & A. Verbaas, 2017: *KNA-Leidraderen Anorganischmateriaal, leidraad 1, handgevormd aardewerk (ca. 5200 v.Chr. – 200 n. Chr.), versie 1.1, Gouda (SIKB).*

Bruin, J. de, et al. 2012: *Goedereede-Oude Oostdijk. Een havenplaats uit de Romeinse tijd, Leiden.*

Bruin, J. de, 2017: *Rurale gemeenschappen in de Civitas Cananefatium 50-300 na Christus, Leiden (proefschrift Universiteit Leiden).*

Carmiggelt, A. & D.E.A. Schiltmans (red.), 2021: *Doggerland en Rotterdam. Een inventarisatie van opgespoten paleolithische en mesolithische artefacten van (vuur)steen, bot en gewei van Maasvlakte (1 en 2) en Hoek van Holland (gemeente Rotterdam): een aanzet voor vervolgonderzoek, Rotterdam (BOORnotitie 41).*

Dorst, M.C., 2021: *Spuiboulevard 300 e.o., gemeente Dordrecht. Een archeologisch bureauonderzoek en een verkennend, inventariserend veldonderzoek door middel van boringen, Dordrecht (Dordrecht Ondergronds 130).*

Dorst, M.C., 2021: *Museumstraat 65 (Kunstkerk), gemeente Dordrecht. Een archeologische opgraving, Dordrecht (Dordrecht Ondergronds 132).*

Dorst, M.C., 2021: *Plangebied geluidsschermen N3, Gezondheids-park - Middenzone, gemeente Dordrecht. Een archeologisch bureauonderzoek en een verkennend, inventariserend veldonderzoek door middel van boringen, Dordrecht (Dordrecht Ondergronds 139).*

Groot, R.W. de, 2021: *Plangebied Moerdijkstraat 11 te Moerkapelle, gemeente Zuidplas; een archeologische opgraving, variant archeologische begeleiding, Weesp (RAAP-rapport 5385).*

Hazen, P.L.M. & E. Blom, 2010: *Boeren, Romeinen en Edelen in het Westlandse kustgebied, Een archeologische opgraving te Poeldijk, De Kreken Fase II, vindplaatsen F en G/H, Amersfoort (ADC Rapport 2153).*

Heeringen, R.M. van, 1992: *The iron age in the Western Netherlands, Amersfoort.*

Heeringen, R.M. van, H.C. Bosloper 2020, 'De Bewoning in de Midden-IJzertijd en in de (Vroeg-) Romeinse tijd op Goeree', *De Ouwe Waerelt: Historisch Tijdschrift voor Goeree-Overflakkee (De Motte)*, Jaargang 20, nr. 60, 12-19.

Hessing, W.A.M, W. K. Vos & E.J. van Ginkel (eds.), 2021: *Romans on the Waterfront, Amersfoort (NAR 071).*

Kastelein, K, 1979: 'Van zand naar klei. Het "omzetten" van landbouwgronden te Ouddorp', in: H.C.R. Ariese et al. (eds), *Van Westvoorne tot St. Adolfsland. Historische verkenningen op Goeree-Overflakkee*, Middelharnis.

Kempenaar, G.F.H.M., 2021: *Rotterdam Walenburgerweg 55. Suikerpotten onder de vloer. Waarneming naar aanleiding van een vondstmelding, Rotterdam (BOORnotitie 41).*

Lanzing, J.J., J.J.W. de Moor & W.K. Vos, 2021: *Archeologie in het dynamisch landschap van de Oude Duinen, Delft (DAR 146).*

Lehmann, K., 2021: *Ockenburghstraat 45, gemeente Den Haag. Een nederzetting uit de midden bronstijd A, Den Haag (Haagse Archeologische Rapportage 2121).*

Louwe, E., H.J. Pierik & J.P. Flamman, 2013: *Dijkdoorgraving Maassluisdijk in het kader van de realisatie van de Doorverbinding Vettenoord - Centrum Westwijk te Vlaardingen. Een archeologische begeleiding (protocol opgraven) van de graafwerkzaamheden, Amersfoort (Vestigia rapport 1066).*

Nieweg, D.C., 2021: *Archeozoologische rapportage Valkhuis, Buitenhof 34, Alphen aan den Rijn (ArchCon 13).*

Pavlović, A. & D.C. Nieweg, 2006: *Archeologisch onderzoek Vijverhof (Valkhuis) gemeente Den Haag, Den Haag (Rapport 0605).*

Pavlović, A., 2006: 'Den Haag | Buitenhof 34, 37 & 38 (Valkhuis)', *Holland Archeologische Kroniek*, p. 63-65.

Siemons, H. & J.J. Lanzing (red.), 2009: *Bewoningssporen uit de Romeinse tijd in het Wateringse Veld, Den Haag, Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 11).*

Siemons, H. & V.L.C. Kersing, 2011: *Archeologisch onderzoek aan de Uithofslaan, gemeente Den Haag. Deel 1: Sporen van bewoning uit de ijzertijd (vindplaats 6) en de Romeinse tijd (vindplaats 3), Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 1122).*

Valk, B. van der en K. Lehman, 2021: 'Den Haag-Scheveningen | Harstenhoekweg/Boetveld', *Archeologische Kroniek Zuid-Holland*, 2020, p. 16-17.

Vos, P.C., E.C. Rieffe & E.E.B. Bulten, 2007: *Nieuwe geologische kaart van Den Haag en Rijswijk, Den Haag.*

Vossen, I., 2019: 'Westland-Poeldijk, Plangebied De Kreken', *Archeologische Kroniek Zuid-Holland 2018*, p. 43-47.

Achter deze schutting in de Nieuwe Kerk Delft werd opgegraven; door de gaten kon het publiek meekijken met de archeologen.

Foto Erfgoed Delft/Marianne Q



ERFGOEDHUIS
ZUID • HOLLAND

Postbus 3092
2601 DB Delft
015-215 43 50
info@erfgoedhuis-zh.nl

www.erfgoedhuis-zh.nl

www.archeologievanzuidholland.nl

Voor vragen over archeologie
kun je contact opnemen met
Janneke van Haver-Plas
plas@erfgoedhuis-zh.nl

Archeologiehuis Zuid-Holland
Archeonlaan 1a
2408 ZB Alphen aan den Rijn